

Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

№ 2, 2022

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

**ҚАЗАҚСТАН
ШЫҒЫСТАНУЫ**
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
№ 2, 2022

2022

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

**КАЗАХСТАНСКОЕ
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ**
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
№ 2, 2022

2022

R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**KAZAKHSTAN ORIENTAL
STUDIES**

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 2, 2022

2022

Ғылыми журнал

**Журнал 2022 жылдан
бері шығады**

**Құрылтайшы және
баспагер:**

Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану
институты

**Редакция мен
баспагер мекен
жайы:**

Заңды мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Шевченко к-сі 28,
050010

Нақты мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Құрманғазы к-сі 29,
050010

**Журнал Қазақстан
Республикасы
Ақпарат және
қоғамдық даму
министрлігінде 2021
жылдың 16
тамызында
тіркелген, куәлік
№KZ54VPY00039118**

**«ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ»
№ 2, 2022**

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология
ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б.
Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының
бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Байдаров Еркін Ұланұлы, философия
ғылымдарының кандидаты, доцент, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институтының жетекші
ғылыми қызметкері, (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Белгожа Ернұр Қуатұлы, тарих
ғылымдарының кандидаты, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институтының ғалым-
хатшысы (Алматы, Қазақстан)

Научный журнал

**Журнал издается с
2022 года**

**Учредитель и
издатель:**

Институт
востоковедения
имени Р.Б.
Сулейменова

**Адрес редакции и
учредителя:**

Юридический адрес:
Казахстан г.
Алматы, ул.
Шевченко 28,
050010

Фактический адрес:
Казахстан, г.
Алматы, ул.
Курмангазы 29,
050010

**Журнал
зарегистрирован в
Министерстве
информации и
общественного
развития
Республики
Казахстан от 16
августа 2021 года,**

**«КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ»
№2, 2022**

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, доктор
филологических наук, генеральный директор
Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова
(Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Байдаров Еркин Уланович, кандидат
философских наук, доцент, ведущий научный
сотрудник Института востоковедения имени Р.Б.
Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Белгожа Ернур Куатулы, кандидат
исторических наук, ученый-секретарь Института
востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы,
Казахстан)

Scientific journal

**The journal has
been published since
2022**

**Founder and
publisher:**

R.B. Suleimenov
Institute of Oriental
Studies

**Editorial office and
founder address:**

Legal address:
Kazakhstan Almaty,
st. Shevchenko 28,
050010

Actual address:
Kazakhstan, Almaty,
st. Kurmangazy 29,
050010

**The journal was
registered with the
Ministry of
Information and
Public Development
of the Republic of
Kazakhstan on
August 16, 2021,
certificate no.
KZ54VPY00039118**

**«KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES»
№ 2, 2022**

Chief Editor:

Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology,
General Director of the R.B. Suleimenov Institute of
Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Scientific editor:

Yerkin Baidarov, Candidate of Philosophical
Sciences, Associate Professor, Leading Researcher at the
R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty,
Kazakhstan)

Responsible editor:

Yernur Belgozha, Candidate of Historical Sciences,
Scientific Secretary of the R.B. Suleimenov Institute of
Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Редакциялық алқа:

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Байдоров Еркін Ұланұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының кандидаты, доцент (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Белгожа Ернұр Қуатұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғалым хатшысы, тарих ғылымдарының кандидаты (Алматы Қазақстан)

Техникалық редактор:

Тұрлығожаева Алтынгүл Дүйсенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының қоғаммен байланыс жөніндегі маманы (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасының мүшелері:

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Республикалық тарихи материалдарды зерттеу ақпараттық орталығының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Ұйғыртану орталығының жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Ким Герман Николаевич, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Азия зерттеулер институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Мұқаметханұлы Нәбижан, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, «Астана» халықаралық ғылыми кешенінің Қытай және Азия зерттеулер орталығының жетекшісі, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары, экономика ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Томохико Уяма, Хоккайдо университетінің Славян зерттеулер орталығының профессоры, PhD (Саппоро, Жапония)

Чэн Ян, Шанхай жаһандық басқару және аймақтық зерттеулер академиясының атқарушы президенті, Шанхай халықаралық зерттеулер университетінің профессоры, PhD (Шанхай, Қытай)

Ли Джу-Юн, Торонто университетінің профессоры, PhD (Торонто, Канада)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Исламабад халықаралық ислам университетінің Исламтану институтының бас директоры, профессор (Исламабад, Пәкістан)

Атабаки Тоуредж, Нидерланды Корольдігі Өнер және ғылым академиясының Халықаралық әлеуметтік тарих институтының профессоры, PhD, (Амстердам, Нидерланды)

Батырхан Болатбек Шәденұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Алматы, Қазақстан)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкент мемлекеттік шығыстану университеті, Қытай тарихы, мәдениет, саясат және экономика кафедрасының меңгерушісі, саясаттану ғылымдарының кандидаты (Ташкент, Өзбекстан)

Масабаев Қанат Ізімұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Әмірбекова Сағыныш Көпеновна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының докторантура мен магистратура бойынша ғалым хатшы (Алматы, Қазақстан)

Редакционная коллегия:

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор филологических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Байдаров Еркин Уланович, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат философских наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Белгожа Ернур Куатулы, ученый секретарь Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук (Алматы, Казахстан)

Технический редактор:

Турлыгожаева Алтынгуль Дуйсеновна, специалист по связям с общественностью Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Члены редколлегии:

Абусейтова Меруерт Хуатовна, директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов при Институте востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Алматы, Казахстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, руководитель Центра уйгуроведения Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ким Герман Николаевич, директор Института азиатских исследований КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Набижан Мукаматханулы, директор Центра исследований современного Китая КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, руководитель Центра Китайских и Азиатских исследований Международного научного комплекса Астана, доктор политических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Дуйсен Галымжан Мустахимулы, заместитель генерального директора по науке Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор экономических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Томохико Уяма, профессор Центра славянских исследований при Университете Хоккайдо, PhD (Саппоро, Япония)

Чэн Ян, PhD, профессор, Исполнительный президент Шанхайской академии глобального управления и региональных исследований Шанхайского университета международных исследований (Шанхай, Китай)

Ли Джу-Юн, PhD, профессор Университета Торонто (Торонто, Канада)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Генеральный директор Института исламских исследований Международного исламского университета, профессор (Исламабад, Пакистан)

Атабаки Тоурадж, PhD, профессор Международного института социальной истории Королевской академии искусств и наук Нидерландов (Амстердам, Нидерланды)

Батырхан Болатбек Шәденулы, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, PhD (Алматы, Казахстан)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкентский государственный университет востоковедения, заведующая кафедрой Истории, культуры, политики и экономики Китая, кандидат политических наук (Ташкент, Узбекистан)

Масабаев Канат Изимович, заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Амирбекова Сағыныш Копеновна, ученый секретарь по докторантуре и магистратуре Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Editorial Board:

Editor-in-Chief:

Masimkhanuly Duken, General Director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Philology, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Science Editor:

Baidarov Yerkin, Leading Researcher of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Belgozha Yernur, Scientific Secretary of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences (Almaty, Kazakhstan)

Technical editor:

Turlygozhayeva Altyngul, Public Relations Specialist at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Members of the Editorial Board:

Abuseitova Meruert, Director of the Republican Information Center for the Study of Historical Materials of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Karimova Risalat-Bibi, Head of the Uighur Studies Center of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kim German, Director of the Institute of Asian Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Nabizhan Mukhametkhanuly, Director of the Center for Studies of Modern China of Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana, Chief researcher of the Institute of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Head of the Center for Chinese and Asian Studies of the International Scientific Complex Astana, Doctor of Political Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Duisen Galymzhan, Deputy Director General for Science of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Economics, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Tomohiko Uyama, Professor of the Slavic-Eurasian Research Center at Hokkaido University, PhD (Sapporo, Japan)

Cheng Yang, Executive President в Shanghai Academy of Global Governance and Area Studies, Shanghai International Studies University, PhD, Professor (Shanghai, China)

Lee Joo-Yup, Professor of the University of Toronto, PhD (Toronto, Canada)

Zia-Ul-Haq Mohammed, General Director of the Institute of Islamic Studies of the International Islamic University, Professor (Islamabad, Pakistan)

Atabaki Touraj, Professor at the International Institute for Social History of the Royal Academy of Arts and Sciences of the Netherlands, PhD (Amsterdam, the Netherlands)

Batyrkhan Bolatbek, Leading researcher of the R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, PhD, (Almaty, Kazakhstan)

Nikolaeva Kamilla, Head of the Department of Chinese History, Culture, Politics and Economics of the Tashkent State University of Oriental Studies, Candidate of Political Sciences (Tashkent, Uzbekistan)

Masabaev Kanat, Deputy Director for Strategic Development and International Relations of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Amirbekova Sagynysh, Academic Secretary for Master's and Doctoral Studies, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, (Almaty, Kazakhstan)

МАЗМҰНЫ

<i>Алғысөз</i>	16
Шығыс елдерінің тарихы мен мәдениеті	
Солтанова Н.Б. Әлемдік ғылымның дамуындағы исламның рөлі.....	21
Ужкенов Е., Шотанова Ғ., Табынбаева З.	
<i>Крест жорықтары және ортағасырлық ойкумена: логистика, саны және қамтамасыз ету</i>	30
Шығыс елдері қарым-қатынастары	
Мұқаметханұлы Н.	
<i>Қазақстан мен Қытай арасында саяси-дипломатиялық қатынастарының даму үдерісі және тенденциясы</i>	42
Рамазанов А.	
<i>Ұлы Жібек жолының экономикалық белдеуі</i>	52
Дюшекеев Д.С.	
<i>Қырғызстан мен Қазақстанның тәуелсіздігін жариялағаннан кейінгі кезеңдегі қарым-қатынастарының дамуы мен болашығы туралы</i>	62
Әбжаппарова Б.Ж.	
<i>Орталық Азиядағы Европалық одақ стратегиясы</i>	70
Шығыс филологиясы	
Құлбарақ С.О.	
<i>М.Х. Дулатидің «Жаһан Наме» дастаны – шығыстық әдебиет үлгісіндегі жәдігер</i>	79
Әбиденқызы А.	
<i>Қазақ және қытай тілдеріндегі тыйым сөздер: сипаты және қолданылу ерекшеліктері</i>	88

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Предисловие</i>	16
История и культура Восточных стран	
Солтанова Н.Б. <i>Роль ислама в развитии мировой науки</i>	21
Ужкенов Е., Шотанова Г., Табынбаева З. <i>Крестовые походы и средневековая ойкумена: логистика, численность и обеспечение</i>	30
Страны Востока в международных отношениях	
Мукаметханулы Н. <i>Процесс развития и тенденции политико-дипломатических отношений между Казахстаном и Китаем</i>	42
Рамазанов А. <i>Экономический пояс Великого Шелкового пути</i>	52
Дюшекеев Д.С. <i>О развитии и перспективах кыргызско-казахстанских отношений с момента обретения независимости двух стран</i>	62
Абжаппарова Б.Ж. <i>Стратегия Европейского союза в Центральной Азии</i>	70
Восточная филология	
Құлбарақ С.О. <i>Сага М.Х. Дулати «Джахан Наме» — реликвия в стиле восточной литературы</i>	79
Абиденқызы А. <i>Запретные слова на казахском и китайском языках: характеристика и особенности применения</i>	88

CONTENT

Foreword	16
History and culture of the Eastern countries	
Soltanova N.B. <i>The role of islam in the development of world science</i>	21
Uzhkenov E., Shotanova G., Tabynbayeva Z. <i>Crusades and medieval ecumene: logistics, population and provision</i>	30
The countries of the East in international relations	
Mukametkhanuly N. <i>Development process and trends in political-diplomatic relations between Kazakhstan and China</i>	42
Ramazanov A. <i>Economic belt of the Great Silk Road</i>	52
Duyshekeyev D.S. <i>About development and prospects kyrgyz-kazakh relations since the independence of the two countries</i>	62
Abzhapparova B.Zh. <i>Strategy of the European union in Central Asia</i>	70
Oriental philology	
Kulbarak S.O. <i>Saga M.H. Dulati «Jahan Name» – a relic in the style of eastern literature</i>	79
Abidenkyzy A. <i>Prohibited words in kazakh and chinese languages: characteristics and application features</i>	88

АЛҒЫСӨЗ

Шығыстану (ориенталистика) – Азия және Солтүстік Африка елдерінің тарихын, экономикасын, тілдерін, этнографиясын, мәдениетін, дінін, философиясын, материалдық және рухани мәдениеттерінің ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым. Бұл оның негізгі анықтамасы. Дәл осы ғылымды атау үшін «ориенталистика» термині қолданылады, яғни шығыстану ғылымының екінші атауы бар, ол – ориенталистика.

Шығыстану ғылымы өз ішінде мынадай аймақтық салаларға бөлінеді: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, ирантану, түркітану, синология (қытайтану), моңғолтану, үндітану, жапонтану және т.б.

Шығыстану ғылымына Азия мен Солтүстік Африка елдерін іштей салаларға және аймақтарға бөліп қарастыру үрдісі тән. Ол үрдіс бойынша Шығыс елдерінің тарихын, экономикасын, әдебиетін және тілін зерттеуге мамандану, мысалы: шығыстанушы-тарихшы, шығыстанушы-лингвист т.б. Сонымен бірге, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің дінін, философиясын, мәдениетін жеке салаларға жіктеп қарастыру. Мысалы, араб елдерінің қазіргі саяси проблемаларына сараптама жасау немесе Қытайдың Орта Азия елдерімен болған экономикалық қатынастарын зерттеу.

Бүгінде шығыстану ғылымының зерттеу аясы кеңейіп, негізгі мақсаты – Шығыстың және Орталық Азия елдерінің, оның ішінде, еліміздің осы уақытқа дейін бұрмаланған тарихын, рухани-мәдени қазынасын терең зерттеп, Шығыстың және Түркі әлемінің әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін баршаға нақтылап, анықтап беру болып табылады. Оған қоса, шығыстану ғылымының алдында әртүрлі өркениеттер арасындағы диалогты қалыпты арнаға түсіріп, қазіргі әлемдегі бірқатар маңызды тарихи-мәдени, рухани, саяси және ұлттық проблемалардың әділ шешімін табу міндеті тұр.

Біздің елімізде шығыстану ғылымы саласымен арнайы айналысатын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі жанындағы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бар. Құрылғанына ширек ғасырдан асқан ғылыми орталық Азия мен Солтүстік Африка елдерін, Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасының тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениет және мәдениетаралық қырларына іргелі және қолданбалы негізде жүйелі зерттеулер жүргізіп келеді.

Институтта аталған сала мамандарының үлкен қосыны шоғырланған. Сонымен бірге, Институттың халықаралық байланыс ауқымы да өте кең. Институт ғалымдары әлемнің көптеген елдерінің іргелі ғылыми орталықтарымен, жетекші ғалымдарымен бірге қоян-қолтық жұмыс істеп келеді. Міне осы жағдайдың бәрі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты алдына үлкен міндет қойып отыр. Ол міндет болса – Институттың өзінің жеке ғылыми басылымын (хабаршы) шығару.

Осыған байланысты Институт 2022 жылдан бастап «Қазақстанның шығыстану ғылымы» атты журнал шығаруды қолға алды. Журналда отандық және шетелдік белгілі шығыстанушы ғалымдардың, магистранттар мен докторанттардың шығыстану ғылымының өзекті мәселелеріне, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне, экономикасы мен ішкі-сыртқы саясатына қатысты, сондай-ақ, Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни байланыстарын қарастырған еңбектері жарияланады.

Журналда жарияланған материалдар ғылыми қауым үшін ғана емес, жалпы оқырмандар үшін де қызықты әрі пайдалы болады деп үміттенеміз. Осы саладағы барлық мамандарды шығармашылық ынтымақтастыққа шақырамыз.

Сіздерден тың да сүбелі еңбектер күтеміз.

Дукен Мәсімханұлы

Бас редактор, Р.Б.Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының бас директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Востоковедение (ориенталистика) – наука, комплексно исследующая историю, экономику, язык, этнографию, культуру, религию, философию, памятники материальной и духовной культуры стран Азии и Северной Африки. Это его основное определение. Для данной науки используется термин «ориенталистика», то есть, это второе название востоковедения.

Внутри востоковедение подразделяется на такие региональные области, как: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, иранистика, тюркология, синология (китаеведение), монголоведение, индология, японистика и т.п.

Востоковедению присущ процесс рассмотрения стран Азии и Северной Африки, изнутри разделив на отрасли и регионы. Исходя из этого, имеются специализации по исследованию истории, экономики, литературы и языка стран Востока, например: историк-востоковед, лингвист-востоковед и др. Наряду с этим, религия, философия, культура стран Азии и Северной Африки рассматриваются, классифицируясь по отдельным отраслям. К примеру, экспертиза по современным политическим проблемам арабских стран или исследование экономических отношений Китая со странами Центральной Азии.

Ныне, ареал исследований востоковедения расширился и основной его целью является углубленное исследование по сей день искаженной истории и духовно-культурных богатств стран Востока и Центральной Азии, в частности, нашей страны, конкретизация и определение вклада Востока и Тюркского мира в развитие мировой цивилизации. А также, перед востоковедением поставлена задача – уравновесить диалог между различными цивилизациями и найти справедливое решение для ряда важных историко-культурных, духовных, политических и национальных проблем современного мира.

В нашей стране есть Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова при Министерстве Науки и высшего образования Республики Казахстан, непосредственно занимающийся наукой востоковедения. Научный центр с историей более, чем четверть века, проводит системные фундаментальные и прикладные исследования стран Азии и Северной Африки, историко-культурные, социально-экономические, политические, конфессиональные, а так же, цивилизационные и межкультурные аспекты взаимоотношений Казахстана и стран Востока.

В Институте сконцентрирована большая армия востоковедов. Также, масштаб международных связей Института очень широк. Ученые Института тесно работают с крупными научными центрами и ведущими учеными многих стран мира. И все это возлагает на Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова большую задачу – выпуск собственного научного издания (вестник) Института.

В связи с этим, с 2022 года, Институт приступил к изданию журнала «Казахстанское востоковедение». В журнале будут опубликованы работы отечественных и зарубежных известных ученых, магистрантов и докторантов, посвященные актуальным вопросам востоковедения, в которых рассматриваются история и культура, язык и литература, экономика, внешняя и внутренняя политика стран Азии и Северной Африки, а также, историко-культурные, социально-экономические, политические, религиозные связи между Казахстаном и странами Востока.

Надеемся, что материалы, опубликованные в журнале, будут полезны и интересны не только научному сообществу, но и широкому кругу читателей. Всех специалистов по данной отрасли приглашаем к творческому сотрудничеству.

Ждем от вас оригинальных и интересных работ.

Дукен Масимханулы
Главный редактор, генеральный директор
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
доктор филологических наук, профессор.

FOREWORD

Oriental Studies (Orientalism) is the science comprehensively exploring the history, economy, language, ethnography, culture, religion, philosophy, monuments of the material and spiritual culture of Asia and North Africa. This is the principal definition of it. The term "Orientalism" is used for this science, i.e. it is the second name of oriental studies.

Inside Oriental Studies is subdivided into regional fields such as: Egyptology, Semitology, Assyriology, Arab Studies, Sumerology, Urartology, Qomran Studies, Malay Studies, Iranian Studies, Turkology, Sinology, Mongolian Studies, Indology, Japanese Studies, etc..

Oriental Studies is inherent in the process of looking at the countries of Asia and North Africa by dividing them into branches and regions from inside. Based on this, there are specialisations for the study of the history, economy, literature and language of Eastern countries, for example: orientalist historian, orientalist linguist, etc. At the same time, religion, philosophy and culture of Asian and North African countries are also examined, being classified into separate branches. For example, expertise on contemporary political issues in Arab countries or research on China's economic relations with Central Asian countries.

Today, the area of Oriental studies has expanded and the main objective is to study the distorted history and spiritual and cultural wealth of the Eastern and Central Asian countries, in particular our country, to specify and define the contribution of the East and the Turkic world in the development of the world civilization. In addition, the Oriental studies have the task of counterbalancing the dialogue between different civilizations and finding equitable solutions for a number of important historical, cultural, spiritual, political and national problems of the modern world.

In our country, there is the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies under the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan is directly engaged in the science of Oriental Studies. The scientific centre with a history of more than a quarter of a century, conducts systematic fundamental and applied research into the countries of Asia and North Africa, historical, cultural, socio-economic, political, confessional, as well as civilizational and intercultural aspects of relations between Kazakhstan and the countries of the East.

The Institute is host a large army of Orientalists. Also, there is a very large scale of international ties of the Institute. The researchers of the Institute work closely with major research centres and leading scientists in many countries of the world. And all this puts on R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies a big task - to publish its own scientific publication (bulletin) of the Institute.

In this regard, since 2022, the Institute has started to publish the journal "Oriental Science of Kazakhstan". The journal will publish the works of domestic and foreign renowned scientists, undergraduates and doctoral students on current issues of Oriental Studies, which address the history and culture, language and literature, economy, foreign and domestic politics of Asia and North Africa, as well as, historical, cultural, socio-economic, political, religious relations between Kazakhstan and the countries of the East.

We hope that the materials published in the journal will be useful and interesting not only to the scientific community, but also to a wide range of readers. We invite all specialists in this field to creative cooperation.

We are looking forward to original and significant works from you.

Duken Massimkhanuly
Chief Editor, Director General
R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,
Doctor of Philological Sciences, Professor.

МРНТИ 11.07.13

Солтанова Н.Б.

Институт истории науки НАНА, Баку, Азербайджан

E-mail: muzeyfizika@yahoo.com

РОЛЬ ИСЛАМА В РАЗВИТИИ МИРОВОЙ НАУКИ

Аннотация. Статья «Роль ислама в развитии мировой науки» исследует влияние ислама на научные достижения в мировой истории. Цель данной статьи – исследовать и оценить влияние ислама на процесс развития мировой науки, выявив ключевые вклады этой религиозной и культурной традиции в различные области научного знания, а также определить его значимость и актуальность в контексте современной научной деятельности и технологического прогресса. Методология включает сравнительный анализ различных периодов исламской истории науки с европейской истории науки. Основные задачи статьи состоят в выявлении вклада ислама в различные области науки, включая математику, астрономию, медицину и философию, а также анализ его влияния на развитие научной методологии. Новизна работы заключается в комплексном подходе к рассмотрению роли ислама в науке и выделении ключевых моментов, повлиявших на ее развитие. Результаты исследования подчеркивают важность исламского наследия для современной науки и его значительный вклад в формирование основных научных принципов и методов.

Ключевые слова: ислам, наука, влияние, мировая наука, развитие, культурное наследие.

Введение

Исламская цивилизация характеризовалась высокоинтеллектуальным развитием общества, где знания и просвещение приобрели значимую сущность и функцию. Каждый регион состязался в высоком профессиональном и прогрессивном развитии медресе-университетов, где преподавали видные ученые-энциклопедисты. И это было важным фактором образовательной системы. Важную роль играла ниспосланная священная книга «Коран», в которой были даны не только правила жизни социума и личности, но и векторы развития всех наук, которые могли дать комплексный ответ на многие вопросы изучения самой Вселенной и освоения тайн планеты Земля и ее предназначения человечеству. Именно такое многогранное и всеохватывающее освоение наук дали такие невероятно прогрессивные результаты и открытия, опередившие свою эпоху, давшие толчок последующим открытиям до сегодняшнего дня. Роль Азербайджана в этом была также немаловажна, т.к. ее представляли видные ученые того времени (Бахманйар, Низами, Туси, Насими, Физули и др.). Роль Ислама в развитии мировой науки, искусства и культуры является вечным и ценным наследием, которое с точки зрения исторической перспективы необходимо сохранить для будущих поколений. Выдающиеся достижения мусульманских ученых редко упоминаются в современных учебных пособиях, либо не упоминаются вообще. По этой причине сегодня их влияние и истоки остаются в основном неизвестными широкому кругу читателей. Необходима информация об интеллектуальном наследии мусульман и о том вкладе, который выдающиеся мусульманские ученые внесли в развитие различных областей знаний: математики, астрономии, физики, биологии, медицины, права, политических теорий и практик, экономических и финансовых концепций, образования и т.д.

Материалы и методы исследования

Материалы и методы исследования включают анализ исторических и научных источников, а также сравнительный анализ периодов исламской истории науки с европейской историей науки. Для проведения исследования использовались также методы системного анализа, включая изучение влияния ислама на различные области научного знания, такие как математика, астрономия, медицина и философия. Основой анализа служили научные статьи, книги и академические источники, рассматривающие исламскую научную традицию и ее вклад в мировую науку.

Степень изученности темы

Степень изученности темы можно оценить как среднюю. Хотя данная тема привлекала внимание исследователей, и существует некоторое количество литературы на эту тему, еще остается много пробелов в понимании влияния ислама на развитие научных идей и практик в мировом контексте. Дальнейшие исследования могут пролить свет на эти вопросы и расширить наше понимание роли ислама в мировой науке.

Обсуждение

В западной исторической науке ярко выражена тенденция, которая признает вклад греческой и римской науки и философии в развитие мировой мысли, который продолжался до 300 г., а затем скачкообразно переходит в 1500 г., когда началось европейское Возрождение. При этом, о бурном развитии всех областей науки, философии, общественно-политической жизни, которое происходило с VIII по XVI вв., почти не упоминается. Историк Морвиц назвал этот феномен черной дырой в истории Знания о поразительной, свободной от предрассудков мусульманской культуре периода «золотого века». Знание о том периоде помогает понять ту позитивную роль, которую мусульмане играли и продолжают играть в развитии современной истории.

Наш мир является единым крупным сообществом. Понимание общих истоков всех религий, особенно Ислама и Христианства, является крайне необходимым для того, чтобы вывести Человечество из духовного кризиса. Один из важных методов достижения этой цели – это попытка разрешить проблемы, возникшие в результате искажения и изменения истории. Эта крайне необходимая межкультурная гармония может быть достигнута путем более лучшего понимания того вклада, который внесли ученые и последователи этих великих религий в развитие мировой культуры на протяжении всей истории. Признание их искренней приверженности к подлинным духовным, нравственным и этическим ценностям, заимствование их наследия, несомненно, может помочь в достижении важной и достойной цели – установлению мира и справедливости в условиях мирового глобализма.

Маварди, мусульманский интеллектуал, критиковал устоявшееся мнение о том, что шариат сам по себе является достаточным критерием для справедливого правосудия. Его самым большим вкладом явилось введение в Шариат концепции политической справедливости. Дилнаваз А. Сиддикуи в своей книге, в главе «Ближневосточные истоки современных наук», исследовал причины бурного развития знаний, которое имело место во всем мусульманском мире с позднего Омеядского периода, а затем продолжилось при Аббасидах. Развитие продолжалось вплоть до XV в. Он объясняет этот беспрецедентный феномен Божественными предписаниями, содержащимися в Коране о том, что мусульмане, как мужчины, так и женщины, должны стремиться учиться, т.е. изучать Коран, Вселенную, один в свете другого. Другими словами, на человека возлагалась религиозная обязанность постоянно улучшать и совершенствовать свои познания относительно процессов, происходящих в мире. Это позволило мусульманам найти баланс между доводами разума и Откровением. Исламский принцип моногенеза вдохновил их не только на извлечение пользы из общей мудрости человечества всех времен, но также вдохновил на создание социального

порядка, отличающегося открытым доступом ко всем уровням знаний для всего человечества, независимо от пола, расы, этнической принадлежности, религии и национального происхождения [1].

Мусульманские ученые того периода достигли наивысшего уровня в научном развитии. Находясь в авангарде этих знаний, они тем самым оказали большое влияние на историю Человечества. В своей работе ученые применяли такие научные категории, как эксперимент, наблюдения, рационализм, объективность и профессионализм. Их труды великолепно продемонстрировали отсутствие конфликта между верой и наукой. Научное наследие мусульман заложило основы для прогресса науки и технологии в Европе во II тыс. Европа того времени находилась в состоянии, которое называется «темным веком», и несколько не будет преувеличением сказать, что именно знакомство европейцев с мусульманами и мусульманской цивилизацией послужило началом Европейского Ренессанса. Работы мусульманских ученых широко использовались в качестве учебных пособий во многих европейских университетах вплоть до 1600 г. Арабские тексты переводились на латинский и другие европейские языки. Университеты Ирака, Сирии, Египта, Испании, Кордовы, Каира и т.д. стали крупными мировыми учебными центрами, куда студенты стекались со всей Европы для получения образования. Энциклопедические работы по медицине известных медиков, таких как ар-Рази и Ибн Сина, изучались в европейских университетах до XVI в. Историк Бриффорт писал: «то, что мы называем наукой возникло в результате новых методов экспериментирования, наблюдения и измерения, которые были введены в Европу мусульманами. Современная наука базируется на традициях исламской цивилизации» [2] 90% мусульманской научной литературы сегодня находится в европейских рукописных фондах и библиотеках.

Будущее человеческой цивилизации прямо связано с нашей способностью учиться на основе исторического опыта как исламской, так и западной цивилизаций. Европа находилась в тяжелом положении, ибо научные, медицинские, академические, исследовательские работы были остановлены на протяжении 1000 лет. Основная часть работ греческих и ряда римских ученых оставалась неисследованной на протяжении этого длительного периода истории. Поджог знаменитой библиотеки в Александрии в 390 г. христианскими фундаменталистами привел к потере большого количества книг из классического наследия Человечества. Мусульманские ученые не только возродили это наследие, но дополнили его своими собственными наблюдениями и исследованиями в области философии, астрономии, истории, математики, химии и медицины. Вклад мусульманских ученых в науку свидетельствует о большом прогрессе научного развития в мусульманском мире. Их уникальные и выдающиеся исследовательские работы показали, что философия, наука и технология могут существовать в гармонии как единое целое, и что Ислам исключает противоречие между истинной верой и практической наукой.

Вот краткий обзор некоторых научных достижений мусульман: они впервые поняли значение числа ноль, которое было известно в Индии, и передали его для остального мира; Леонардо да Винчи изучил арабскую систему исчисления и ввел ее в Европе; алгоритм был изобретен ал-Хоразми в IX в., а Абу ал-Вафа разработал тригонометрию. Ибн ал-Хайсам изобрел оптику, доказав, что лучи отражаются от предметов и попадают в глаза, а также дал сведения об оптическом обмане, бинокулярном зрении, миражах, радуге и сияниях. Джабир ибн Хайян приготовил серную кислоту и классифицировал химические вещества в VIII в. Технология по производству бумаги была заимствована мусульманами у китайцев в IX в. и затем распространена на Ближнем Востоке и в Европе, что привело к росту книгоиздания. Мусульманскому ученому Ибн Халдуну принадлежит заслуга в основании дисциплины о социологии. Ал-Идриси, который жил в Сицилии, составил книгу по ближневосточной истории и географии Европы, изобразив 70 карт различных частей мира. Ал-Бируни и Ибн

Баттута были известными путешественниками и историками, чьи научные работы до сегодняшнего дня считаются большим вкладом в историю и географию [3].

Уровень медицины и больниц в мусульманском мире на несколько столетий опережал европейские аналоги. Что касается учебных методов, то они оказали большое влияние на европейскую науку и арабская практика обхода студентами больничных палат, практикуемая при медицинских школах, неоднократно встречалась в медицинских школах в Салерано, что было обнаружено сэром Вильямом Ослером в конце IX в. и применялась им в школах Канады, Британии и США. Арабские методы обучения остались частью стандартной системы медицинских занятий в западных медицинских школах. В медицине Ибн ан-Нафис ал-Карши из Дамаска составил схему и объяснил циркуляцию крови за три века до Вильяма Харвея. В Испании ал-Захрави изобрел хирургические инструменты, удалил катаракту и усовершенствовал многие хирургические процедуры, Ибн Зухр ввел метод наложения швов на рану с помощью шелковой нити. Большой вклад внесли мусульманские врачи в области фармакологии. В XVII в. в Англии огромная работа по систематизации лекарственных препаратов была проделана в Фармакопии Лондонского Колледжа Докторов (1618 г.). При этом были использованы труды нескольких крупных ученых, таких как Гипократ, Гален, Авиценна (Ибн Сина) и Ибн Закария бин Масавайх. Мусульманские врачи предприняли серьезные шаги и выполнили монументальную задачу по созданию первых классических медицинских учебников в том формате, который используется среди студентов медицинских учреждений даже сегодня [4]. Эти учебники были основаны как на оригинальных греческих работах, так и на новых научных данных, собранных мусульманскими медиками. Самыми известными академиками и учеными, которые внесли вклад в создание таких трудов были ар-Рази (Разес, 932 г.), аз-Захрави (1013 г.) и Ибн Сина (1037 г.) [5].

Как было отмечено выше, мусульманские ученые дали научные знания Европе когда она переживала период «темного века». Мусульманские ученые шли в авангарде научного развития между 700–1500 гг. и оказали большое влияние на историю Человечества. Их научное наследие заложило основу для прогресса науки и технологий в Европе во II тыс. Действительно, эти ученые сыграли важную роль в эволюции человеческой цивилизации и явились предвестниками Европейского Ренессанса. Их работы использовались в качестве учебников во многих европейских университетах до 1600 г. Работы мусульманских ученых были переведены на латинский и другие европейские языки, а студенты стекались со всей Европы для того, чтобы учиться в университетах Багдада, Испании, Сирии, Каира и Ирана, которые являлись крупными учебными центрами мира. Джордж Сартон, изучавший вопрос о мусульманских ученых, писал, что в течение периода 750–1150 гг. вклад мусульманских ученых в науку был несравним в своем великолепии и включал достижения таких титанов, как ар-Рази, ал-Фараби, Ибн ал-Хайсам, ал-Хорезми, Ибн Сина, ал-Бируни и Ибн Халдун. Р.С. Бриффолт пишет: «То, что мы называем наукой появилось в результате новых экспериментальных методов, методов наблюдения и измерения, которые были привнесены в Европу арабами. Современная наука является самым весомым вкладом исламской цивилизации, который стал доступен всем независимо от рода, расы, касты, вероубеждения или национального происхождения. Сохранение цивилизации нуждается в лучшем понимании, совместном использовании и признании нашего общего наследия» [6].

Ислам не отрицает различия в цвете людей или их языках, это не является причиной определения превосходства или более низкого положения отдельных личностей и групп. Эти различия существуют для того, чтобы показать Человечеству чудеса Божьи. Поэтому это позитивный феномен. Согласно Исламу и Христианству, справедливость и понятие человеческой ответственности занимает важное, центральное место. Мы должны всегда быть справедливыми ко всем, даже к нашим врагам.

Истинная свобода означает способность к совершению благого. Свобода, лишённая

этики, ценностей, достойного основания, есть не что иное, как беда для всего человечества, разрушение цивилизации. Здесь вступает в силу принцип: служить Божественному замыслу для того, чтобы облегчить жизнь, придавая ей истинный смысл и украшая её любовью, убеждением и взаимным признанием. Будущее человеческой цивилизации напрямую связано с нашей способностью извлекать пользу из исторического опыта исламской и западной цивилизаций и нашей готовностью использовать достижения обеих.

Исторически Ислам известен тем, что благодаря ему была построена выдающаяся мировая цивилизация, в которой наука и религия, светское и религиозное существовали в гармонии, что способствовало нормальной жизни общества. С незапамятных времен люди наследовали свои знания от предыдущих поколений, совершенствовались на их основе, адаптируя эти знания к своим нуждам, и передавали их будущим поколениям. Знания собирались с помощью упорных наблюдений, по мере накопления опыта, а также благодаря интуитивной прозорливости. До греко-римской цивилизации ученые Халдеи, Вавилона, Финикии, Египта, Индии и Китая внесли огромный вклад в сферу понимания человеком устройства Вселенной и это продолжалось вплоть до VII в. до н.э. Вклад греков продолжался до II в. до н.э., после чего они погибли, оказавшись в железных тисках Рима. Последний не смог продолжить политику созидания, инновации и научных исследований. В течение этого периода вклад греков оказался в забвении до тех пор, пока не был вновь обнаружен и усовершенствован для дальнейшего прогресса благодаря мусульманам.

Научный метод Ибн ал-Хайсама, ошибочно приписываемый Френсису Бэкону, привел к феноменальным достижениям в различных методах описания естественных наук, что в конечном итоге привело Европу к их схоластической традиции и затем Ренессансу. Во всех своих суждениях, которые начинались благодаря коранической истине, мусульманские ученые начали искать истинные причины различных явлений и применять логическо-эмпирический метод исследований. В результате ими было продемонстрировано, что нет никакого несоответствия между причиной и Откровением. Таким образом, в отличие от западной традиции, с точки зрения мусульманских ученых, между религией и наукой не существовало конфликта. Элви и Дуглас определили пять основных причин, способствующих продуктивному развитию исламской науки: чрезвычайно большое уважение, которое Ислам оказывает занятию наукой; общая поддержка со стороны правителей и других влиятельных людей; готовность мусульман обмениваться идеями с представителями других культур; арабский язык, который вскоре станет средством обмена идеями во всем мусульманском мире, и требование соблюдения аккуратности и точности в исполнении исламских обязанностей.

Исторически, знание предметов логики и геометрии исходило из Финикии, затем переместилось в Ирак, затем в Египет, и из Египта в Грецию. Затем мусульманские ученые унаследовали это знание у греков. Они получили знания астрономии и арифметики от влившихся в мусульманскую цивилизацию индо-иранцев и развили эти предметы до беспрецедентно высокого уровня. Таким образом, вхождение мусульман в сферу организованного знания помогло людям путешествовать от «науки» к «науке». Ислам признает единство знания (истины).

Что касается астрономии в исламском мире, то Овен Гингерич говорит, что в то время как астрономия была парализована в средневековой Европе, она процветала в Исламе [7]. Астрономы периода Ренессанса учились на текстах исламских ученых, которые сохранили и преобразовали науку древних греков. Именно обязанность мусульман в исполнении исламских предписаний вскоре привела их к созданию математической формулы для расчета переходов фаз Луны, расположения Солнца и других звезд. Коранические предписания относительно закята (налог с имущества в пользу бедняков) и доли наследников в имуществе по завещанию родителей и других родственников привели к развитию вычислений,

тригонометрии и различных приборов для точных вычислений [8].

Суданский ученый, доктор А. Вахид Юсиф, который в настоящее время является советником ЮНЕСКО, документально доказал, что миссия по всеобщему образованию, осуществляемая в XX в. и приписываемая ООН, претворялась в жизнь еще в практике раннего Аббасидского правления в IX в. В тот период, впервые в истории, доступ ко всем видам знания был открыт всем людям независимо от пола, расы, этнического происхождения, касты, класса, национальности или любого другого фактора, над которым люди не имеют контроля. Особенно если сравнить эту исламскую демократизацию науки и других форм знания со строгими ограничениями, излагаемыми привилегированными на угнетенные общества всех остальных культур, в том числе греков, римлян, персов, а также индусов вплоть до недавнего времени. Универсиады, открытые на Ближнем Востоке, в Северной Африке и Испании, предусматривали модель открытого доступа для испанских мусульманских университетов в Толедо, Кордове и Севилье, привлекая студентов из других частей Европы. Они являлись свидетелями процесса демократизации учения и принятия решения на основе совещательного собрания (Шура) на мусульманской земле. После возвращения на свои земли они стали требовать эти права от своей церкви и государства. И когда им было отказано в этих правах, они стали выступать против властей, церкви и феодалов. Таковы истоки Протестантского движения в Европе [9].

Результаты исследования

С XVI в. Запад значительно расширил свое наследие путем координации, совершенствования и распространения своих знаний. Запад, в своем вкладе в современную науку и технологию, до нашего времени не имеет себе равных и, вероятно, это будет продолжаться еще некоторое время. Особенно революционным и ошеломляющим явилась оцифровка данных, изображений и звука, а также миниатюризация средств, таких как беспроводная компьютерная технология, поддерживаемая размещенной в космосе глобальной системой. Один из атрибутов науки это то, что она по своей природе движется вверх и кумулятивна. Все научно и технологически развитые нации проходили три этапа: передача, координация и вклад. Они соответствуют трем терминам, упомянутым ранее: наследие, совершенствование путем инноваций и созидания и передача знаний. Интервалы между этими этапами развития отличались согласно величине существующей базы знаний, а также уровню технической связи и темпу жизни в целом. Таким образом, можно сказать, что чем точнее и подробнее база знаний, унаследованная поколением, тем более значительным будет вклад. Истинная ценность мусульманского вклада в науку должна быть оценена, принимая во внимание изменение позиции и отношения, которое пережило Человечество в результате появления Корана в VII в.

Заключение

В заключение, роль ислама в развитии мировой науки представляет собой важный и многогранный аспект истории человечества. Исламский мир внес значительный вклад в научное знание, влияя на различные области, включая математику, астрономию, медицину и философию. Основываясь на многовековом наследии, исламские ученые разработали методологии и теории, которые оказали влияние на последующие научные достижения. Они сыграли ключевую роль в сохранении и трансляции знаний из древних цивилизаций, а также в распространении новых идей и открытий [10].

Однако, необходимо признать, что роль ислама в развитии мировой науки иногда недооценивается или недостаточно изучена. Есть много аспектов и вкладов, которые требуют дальнейшего исследования и осмысления. Это включает в себя такие вопросы, как влияние ислама на формирование научной методологии, его вклад в современные научные

теории и практики, а также его роль в сохранении и распространении знаний в современном мире. В целом, изучение роли ислама в развитии мировой науки помогает не только лучше понять историю науки, но и увидеть разнообразие культурных и интеллектуальных вкладов, которые сформировали современный научный ландшафт.

Литература:

1. Бартольд В.В. Работы по истории ислама и Арабского халифата. – Москва: Восточная литература, 2002. – 784 с.
2. Даллал А. Наука, медицина и технологии // История ислама. Под ред. Джона Эспозито. – Оксфорд, 1999. – 161 с.
3. George Nicholas Atiyeh; John Richard Hayes (1992). *The Genius of Arab Civilization*. New York University Press. ISBN 0814734855, ISBN 9780814734858. pp. 306.
4. Starr, S. Frederick. *Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane*. Princeton University Press, 2013. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/j.ctt3fgz07>. Accessed 1 Apr. 2024.
5. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, 13; Cyril Elgood, *A Medical History of Persia* (Cambridge, 1951).
6. Восток – Запад. – М.: Наука, 1988. – 280 с.
7. Мудрость веков. – Баку: Язычи, 1992. – 214 с.
8. Meri JW Bacharach JL. *Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia*. Routledge; 2006.
9. Мюллер А. История ислама с основания до новейших времен. Т. III. – М., 1869. – 300 с.
10. A. Akhmedov, “The Persian and Indian Origins of Islamic Astronomy,” in *History of Civilizations of Central Asia*, vol. 4, pt. 2, 195, 204.

References:

1. Bartol'd V.V. Raboty po istorii islama i Arabskogo halifata [Works on the history of Islam and the Arab Caliphate]. – Moskva: Vostochnaja literatura, 2002. – 784 s. [in Russian].
2. Dallal A. Nauka, medicina i tehnologii // Istorija islama [Science, medicine and technology // History of Islam]. Pod red. Dzhona Jespozito. – Oksford, 1999. – 161s. [in Russian].
3. George Nicholas Atiyeh; John Richard Hayes (1992). *The Genius of Arab Civilization*. New York University Press. ISBN 0814734855, ISBN 9780814734858. pp. 306.
4. Starr, S. Frederick. *Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane*. Princeton University Press, 2013. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/j.ctt3fgz07>. Accessed 1 Apr. 2024 [Electronic source].
5. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, 13; Cyril Elgood, *A Medical History of Persia* (Cambridge, 1951).
6. Vostok – Zapad [East –West]. – М.: Nauka, 1988. – 280 s. [in Russian].
7. Mudrost' vekov [The Wisdom of the Ages]. – Baku: Jazychi, 1992. – 214 s. [in Russian].
8. Meri JW Bacharach JL. *Medieval Islamic Civilization : An Encyclopedia*. Routledge; 2006.
9. Mjuller A. Istorija islama s osnovanija do novejsih vremen [The history of Islam from its foundation to modern times]. Т. III. – М., 1869. – 300 s. [in Russian].
10. A. Akhmedov, “The Persian and Indian Origins of Islamic Astronomy,” in *History of Civilizations of Central Asia*, vol. 4, pt. 2, 195, 204.

Солтанова Н.Б.

Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы, Ғылым тарихы институты,

Баку, Әзірбайжан

E-mail: muzeyfizika@yahoo.com

ӘЛЕМДІК ҒЫЛЫМНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ИСЛАМНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. «Әлемдік ғылымның дамуындағы исламның рөлі» мақаласында дүниежүзі тарихындағы исламның ғылыми жетістіктері зерттеледі. Мақала мақсатына ғылыми білімнің түрлі салаларына исламның қосқан басты үлестерін анықтау арқылы осынау діни һәм мәдени дәстүрдің әлемдік ғылымның дамуына әсерін зерделеу, сондай-ақ қазіргі ғылым және технологиялық прогресс контекстінде оның маңызы мен өзектілігін айқындау жатады. Әдістеме ретінде исламдық ғылым тарихының түрлі кезеңдері еуропалық ғылым тарихымен салыстырмалы талданған. Мақаланың басты міндеттері – ғылымның түрлі салаларына, оның ішінде математикаға, астрономияға, медицинаға және философияға исламның қосқан үлесін айқындап, оның ғылыми әдістеменің дамуына ықпалын талдау. Еңбектің жаңалығына исламның ғылымдағы рөлін қарастыру және оның дамуына ықпал еткен шешуші сәттерді нұсқау кіреді. Зерттеу нәтижелері ислам мұрасының қазіргі ғылым үшін маңызын, ғылымдағы негізгі принциптер мен әдістердің қалыптасуына қосқан зор үлесін баса көрсетеді.

Түйін сөздер: ислам, ғылым, ықпал, әлемдік ғылым, даму, мәдени мұра.

Soltanova N.B.

National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan

E-mail: muzeyfizika@yahoo.com

THE ROLE OF ISLAM IN THE DEVELOPMENT OF WORLD SCIENCE

Abstract. The article «The Role of Islam in the Development of World Science» explores the influence of Islam on scientific achievements in world history. The aim of this article is to investigate and assess the influence of Islam on the process of the development of world science, identifying the key contributions of this religious and cultural tradition to various areas of scientific knowledge, as well as determining its significance and relevance in the context of contemporary scientific activity and technological progress. The methodology includes a comparative analysis of various periods of Islamic science history with European science history. The main objectives of the article are to identify the contribution of Islam to various fields of science, including mathematics, astronomy, medicine, and philosophy, as well as to analyze its influence on the development of scientific methodology. The novelty of the work lies in the comprehensive approach to examining the role of Islam in science and highlighting key moments influencing its development. The research results emphasize the importance of Islamic heritage for modern science and its significant contribution to the formation of fundamental scientific principles and methods.

Key words: Islam, science, influence, global science, development, cultural heritage.

Автор туралы мәлімет:

Солтанова Назилия Багировна, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, ӘҰҒА, Тарих ғылымдары институты, Баку, Әзірбайжан

Сведения об авторе:

Солтанова Назилия Багировна, кандидат исторических наук, доцент, Институт истории науки НАНА, Баку, Азербайджан

Information about the author:

Soltanova Nazilya, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Institute of the History of Science of ANAS, Baku, Azerbaijan

МРНТИ 03.09.25

¹Ужкенов Е. ²Шотанова Г. ³Табынбаева З. ^{1,3}Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Алматы, КазахстанE-mail: ¹e81g@mail.ru, ²galia8.09@mail.ru, ³uly.dala2017@mail.ru

КРЕСТОВЫЕ ПОХОДЫ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ ОЙКУМЕНА: ЛОГИСТИКА, ЧИСЛЕННОСТЬ И ОБЕСПЕЧЕНИЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются одни из наиболее малоизученных проблем в мировой истории. Тема Крестовых походов недостаточно раскрыта в отечественной историографии, что неизбежно приводит к заимствованию других идей и приводит к потере самостоятельности исторического изучения многих узловых проблем, в ракурсе изучения глобального вопроса взаимоотношений стран Востока и Запада в средние века. Более того тема Крестовых походов, пусть и посредственно, но широко связана с историей кочевой цивилизации, т.к. не малую роль в процесс развития Крестовых походов внесли и правители Великой степи. Султан Бейбарыс оказал большое влияние в дело освобождения Иерусалима, города, который и сегодня несет на себе отпечаток межрелигиозной розни. Более того кочевые племена, многие из которых являлись выходцами с территории нынешнего Казахстана, также сыграли не малую роль в победных войнах над крестоносным движением. В статье рассматривается тактика и стратегия, а также личные качества присущие кочевникам, способствующие в отражении крестоносцев и их полного отражения. Данная статья направлена на анализ роли логистики, численности и обеспечения в крестовых походах средневековой эпохи и их влияния на формирование средневековой ойкумены. Задача статьи проанализировать основные причины и мотивации, побудившие европейские монархии и феодальных господарей к организации крестовых походов. В работе использован анализ исторических источников, археологических данных и современных исследований по теме. Результаты исследования позволяют увидеть, что логистическое обеспечение, численность участников и их социальный статус имели решающее значение для успешного осуществления крестовых походов. Крестовые походы не только имели важное значение для исторического развития Европы и Ближнего Востока, но и стали причиной изменений в мировой истории, оказав влияние на дальнейшие военные экспедиции, политические события и культурные процессы.

Ключевые слова: история, средневековье, крестоносцы, мусульманский мир, кочевые племена, война, логистика, религия.

Введение

Отечественная историческая наука, освободившись от оков прежней догматики, довольно быстро сосредоточилась на решение задач по ряду проблем только Отечественной истории, что породило некое отстранение от исследования вопросов мировой истории. Само понятие «средних веков» для истории Казахстана довольно расплывчато, отказавшись от прежней формационной матрицы, к сожалению, историческая наука Казахстана, практически так и не ввела новое понимание для определения периодизации истории. Между тем, именно период массовой миграции кочевников из степей Азии с IX века в оседло-земледельческие регионы и закончившийся периодом Монгольской империи, совпало с натиском крестоносцев на земли Ближнего Востока. То, что обе стороны смогли договориться по ряду моментов, как например в Шестом Крестовом походе, показывает и близость интересов, и новую форму взаимодействия культур.

Эпоха крестовых походов до сих пор вызывает немалый интерес, что объясняется не только грандиозностью самих мероприятий, но и формой организации их, и конечно же, последствиями, вызванными во всей тогдашней ойкумене. Для изучения истории Великой степи в средние века, Крестовые походы как процесс весьма актуальны. На самом деле при пристальном рассмотрении, можно с уверенностью говорить о неординарном событии, когда рамки привычного мира Средневековья, не выходящего за рамки соседней деревни, вдруг были нарушены, а чуждая и чужая культура оказалась на расстоянии вытянутой руки. Поражает и география мира средневекового человека, его способность преодолевать огромные расстояния.

Сам характер крестовых походов нес принцип военной колонизации Ближнего Востока. Хотя причины организации крестовых походов средневековых европейцев, были прежде всего внутреннего характера (демографический взрыв, развитие и технический прогресс европейского общества, позволивший высвободить массу крестьян, усилившиеся феодальные войны и так далее), нельзя не отметить и нараставшее встречное движение больших масс с Востока, выразившееся в частности в увеличении кочевого давления на оседло-земледельческое населения Передней и Средней Азии. Если по оценке специалистов, численность в Европе за IX век выросла с 30 до 40 млн человек, то трудно представить себе общую численность в кочевых массах с Востока. Подобное демографическое давление так или иначе создавало все предпосылки для дальнейшей колонизации земель, ярким примером которой является история Анатолии, постепенно тюркизированной и ассимилированная пришлым населением.

Следует отметить, что сам феномен Крестовых походов нуждается в переосмыслении: мобильность войск, провиант, фураж, военно-полевая медицина. Изготовление оружия в походных условиях – все вопросы снабжения будут и остаются центром особенного внимания. Для примера можно привести диспуты в научной литературе, где оценка численности варьировалась в разное время от нескольких тысяч до 1 млн воинов. Интересным является и сравнение военных систем стран Востока и Запада, хотя это тема для отдельной, развернутой статьи.

Материалы и методы исследования

Само военно-колониционное движение на Восток европейцев вполне естественно породило огромное количество источников. Учитывая, что само движение включало в себя события, длившихся почти триста лет, довольно трудно выделить самые основные. Именно поэтому авторы статьи сосредоточились на самых малоисследованных аспектах проблемы исследования логистики Крестовых походов, где из общеизвестных источников были проанализированы отдельные моменты вопросов их снабжения. Основными западноевропейскими источниками по истории крестовых походов являются хроники, миниатюры и жизнеописания отдельных личностей создававшихся как в период крестовых походов, так и позже их. Кроме того, отдельным видом источников является деловая переписка и мирные договоры. В число мусульманских источников по истории военно-колониционного движения европейцев также являются хроники и жизнеописания святых и правителей.

Степень изученности темы

Западноевропейская историография включает в себя классические труды Р. Грессо, где Крестовые походы рассматриваются как единый цикл и единое движение, растянутое во времени. В последнее время появляются работы, которые уделяют основное внимание на узконаправленных аспектах. К числу таких наиболее известных современных исследований Крестовых походов относятся работы К. Хилленбранда, Хаусли Н., А. Коха и т.д.

Обсуждение

Натуральное хозяйство безраздельно господствовало в Европе в начале средневековья. Как правило, в деревне, крестьянская семья сама производила сельскохозяйственные продукты и ремесленные изделия, удовлетворяя не только собственные потребности, но и уплачивая этим оброк. Характерной чертой натурального хозяйства было соединение сельского труда с ремесленным производством. В поместьях крупных феодалов имелось лишь небольшое число ремесленников, не занимавшихся или почти не занятых в сельском хозяйстве. Немногочисленно ремесленники были представлены и деревнях. Обмен продуктов преимущественно сводился к торговле такими редкими, но важными в хозяйстве предметами, которые могли быть добыты в немногих местах: железо, олово, медь, соль и т.д. Сюда же относились и предметы роскоши, которые не производились в Европе и привозились с Востока: дорогие ювелирные украшения, шелковые ткани, пряности, лекарства. Все эти товары реализовались купцами, как правило византийцами, арабами, сирийцами. Производство продуктов, предназначенных на продажу, почти не было, поэтому в обмен на привозимые товары купцы получали лишь незначительную часть продуктов земледелия. Основными центрами торговли являлись города, расположенных как, правило, на главных торговых путях, и ведущие свое происхождение с античных времен. У купцов итальянских городов-государств существовала даже поговорка: «все города Германии слепы, и только Нюрнберг видит одним глазом» [1. С. 78].

Развитие городской жизни в постримский период шло постепенно и только с X – XI веков в хозяйственной жизни Европы начинаются важные изменения. Постепенный переход от сдачи оброка на денежный налог являлся одним из последствий разделения труда и развития специализации. По мере укрепления городской жизни и ее городского статуса в феодальном обществе стало нарастать и противоречие между феодалами – владельцами городов и городской общины, что впоследствии привело к образованию цеховых организаций и самостоятельной военной организации городского ополчения. Снижение спроса на военные потребности городов, автоматически делало «безработными» так называемых «безземельных рыцарей», что также создавало дополнительное социальное напряжение в средневековом обществе Европы. Данный факт также оказал большое влияние на формирование крестовых походов [2].

По мере возрастания уровня финансовых доходов церкви, возрастал уровень религиозности людей средневековья, а также укреплялась власть Церкви, а, следовательно, и папского престола. Религиозные идеи оказывали большое влияние на повседневную жизнь населения. Сам мир средневекового человека не воспринимал остальной мир вне религии. Усиление религиозных институтов объясняется еще и тем, что с включением в орбиту христианства Скандинавии, образуется большой культурный массив людей, «спянных» одним внутренним пониманием и культурой, что привело к изменению прежней концепции «свой – чужой». Все, кто находится за пределами власти католического догмата автоматически относятся к чужим: мусульмане, православные греки и русские, литовские и прибалтийские племена и так далее.

Одним из проявлений возросшего религиозного фанатизма получило развитие паломничество и «святые войны». Паломничество известно еще с III века, когда верующие в поисках исцеления направлялись к святым местам, где с помощью ритуалов приступали к процессу излечения. Общий упадок культуры и знаний, особенно после Каролингского Возрождения, привел к росту «святых мест», где неизлечимо больные искали помощи. В этой концепции паломничества центральное место занимал Иерусалим, святой город на Святой земле. Таким образом, Иерусалим стал центральной мишенью крестовых походов, несмотря на то, что боевые действия велись на всех территориях Восточного Средиземноморья. Отвоевание Гроба Господня в Иерусалиме стало основой для концепции

«справедливой войны» за христианскую веру с неверными. Впервые ее объявил византийский император Ираклий, еще в 623 году, в период византийско-персидской войны VII века. Следует учесть такой факт, что это произошло на год раньше, чем первый мусульманский джихад – битва мусульман с язычниками при Бадре.

Именно соединение трех факторов: усиление авторитета Папы, концепции паломничества и «святой войны» стало спусковым крючком начала серии Крестовых походов. Непосредственным выражением возросшего религиозного фанатизма стали персоны первого крестьянского похода – проповедник, монах-отшельник Петр Пустынный, рыцари Вальтер Голяк (Нищий), Вильгельм Плотник и Эмихо Лейзингенский. Разнообразные по происхождению и положению в обществе, эти персоны стали олицетворением тех изменений, которые произошли накануне Первого Крестового похода в странах Западной Европы. После Клермонской речи папы Урбана II, в массовый поход отправилось крестьянское ополчение численностью до 40 тысяч человек и 700 рыцарей, что является заниженной оценкой и по сути подсчет составлял самих участников этого собрания и не отражал численность вновь присоединившихся. Количество участников, вдохновленных речью Папы, было поистине огромной. Папа даже должен был многим отказывать, указывая на отсутствие специальной военной подготовки, а рыцарям Испании указывал на необходимость борьбы с сарацинами на самом Пиренейском полуострове. Общая численность крестоносцев в период Первого крестового похода составила более 60 тысяч воинов, из которых рыцарей было около 6–8 тысяч. Данная оценка отвечает представлениям о военной системе феодальной Европы, где на каждого рыцаря приходилось 10–12 человек. Понятное дело, крестовый поход проходил не единой колонной, даже в период наибольшего энтузиазма крестоносное войско делилось минимум на целый ряд самостоятельных армий. Указанная численность не может быть признана точной. Данная оценка, наиболее приближенная к реальности, с учетом того, что к рыцарскому войску прибились остатки Крестьянского похода, разгромленного под Никеей сельджуками.

Постоянное таяние контингента европейцев в боях местного значения, особенно в первые годы существования государств крестоносцев, уход значительной части войска после завершения обета, возврат рыцарской аристократии на свои земли, все это приводило к дефициту воинов. По сути, успехи крестоносцев зависели от постоянной подпитки из Европы, в то время как их противники получали помощь непосредственно от местного населения.

Не все Крестовые походы, носили всеевропейского начала. Так, после поражения на Кровавом поле 28 июня 1119 года, на подмогу двинулся Венецианский крестовый поход, численностью до 20 тысяч человек, закончившимся взятием Тира. Норвежский крестовый поход численностью до 8 тысяч, также весьма способствовал упрочнению положения крестоносцев, правда большинство из них практически сразу вернулось на родину. Кроме того, сам поход не привел к новым приобретениям, а по сути являлся только лишь исполнением обета, данного королем и знатными людьми Скандинавии. Важным подспорьем для ресурсов, были местные общины верующих – христиане различного толка, но их малочисленность почти не влияла на боеспособность крестоносцев, кроме графства Эдесского, где армяне составляли значительную часть местных вооруженных сил.

Постоянное расширение, ассимиляция с народами завоеванных территорий постепенно привело к появлению в войске крестоносцев нового класса воинов – туркополов. Однако, даже при возрастающем количестве туркополов, мощь Крестовых походов контролировалась за счет постоянных воинских поступлений из Европы. Более того, военные успехи крестоносцев дополнялись дипломатическими взаимоотношениями с странами мусульманского мира, где внутренние разногласия использовались в пользу Церкви. Можно с уверенностью заявить, что главным залогом побед крестоносцев были разногласия и

междоусобица в мусульманском мире [3]. Примеров такого стратегического ведения войны в истории не мало. К примеру, во время Первого крестового похода, Готфрид Бульонский с другими вождями охотно вступал в переговоры с лидерами мусульманского мира, что привело к более 2-месячному пребыванию крестоносцев под Акрой и лишь под воздействием более религиозно настроенных рядовых воинов, войско двинулось на Иерусалим.

Как отмечалось выше, переговоры составляли наибольшую часть подготовки к Крестовому походу, поскольку степень феодальной разобщенности в Европе была главным препятствием для организации самих походов. Лишь авторитет Церкви позволял смягчить и уладить все вопросы и проблемы. Церковь оказывала влияние и на сами боевые действия, ярким примером которых может служить поход в Египет во время Пятого крестового похода. Прелат Пелагий, прибывший с подкреплением в Египет (сентябрь-октябрь 1218 года) отстранил от руководства Иоанна Бриенского, опытного ветерана и полководца, сам лично возглавив войско. Египет в то время переживал не лучшие времена, а внутренняя разобщенность не давала шансов опрокинуть «франков» обратно в море. Аль-Камил, султан Египта предложил крестоносцам самые выгодные условия за уход их со своей территории (30 тысяч безантов и возвращение всей территории Иерусалимского королевства за исключением Трансиордании), на что Пелагий ответил отказом. В конечном итоге, подошедшие пополнения мусульман, разлив Нила и эпидемии настолько обескровили войско крестоносцев, что 30 августа 1221 года Пелагий вынужден был капитулировать. Известный принцип Средневековья - «дело крестьян – пахать, церковников – молиться, а рыцарей – воевать» еще раз доказал свою эффективность. Надо отдать должное, что с данного инцидента Церковь перестала навязывать свое руководство рыцарям, оставив за собой сугубо стратегические решения.

Вопрос обеспечения крестоносцев провиантом, транспортом и вооружением в условиях господства натурального хозяйства – самый трудный, поскольку средневековые хронисты, как и полагается делали упор на героических деяниях тогдашней аристократии.

Как правило, Церковь являлась не только идейным вдохновителем, но и организатором, в обязанности которого входили и хозяйственные функции. Забегая вперед, хочется отметить, что вопреки устоявшемуся мнению в отечественной исторической науке, особых богатств крестовые походы не приносили, за исключением Четвертого Крестового похода. Более того, организация крестовых походов легла тяжким бременем на оставшихся налогоплательщиков. В средневековой Англии даже ввели особый налог на обеспечение крестоносцев – «Салладинова дань», хотя не всегда эти деньги использовались по назначению, чему пример судьба Ионна Безземельного. Сейчас трудно предположить приблизительную стоимость участия в Крестовых походах, но прежняя концепция, по которой младшие сыновья рыцарей, не получивших наследство, должны были участвовать в данных мероприятиях, сегодня не подтверждается. Так, Готфриду Бульонскому, одному из руководителей Первого похода пришлось заложить свой родовой замок. По оценке некоторых экспертов, для участия в походе средней руки рыцарь-феодал вынужден был потратить доходы со своего надела за 4 года. Во время Четвертого похода, Венеция за свои транспортные услуги запросила 85 тысяч кельнских марок серебром (около 20 тонн). Такие цифры периодически встречаются в письменных источниках и позволяют приблизительно понять и подсчитать стоимость организации Крестовых походов.

В период Пятого похода, духовенство обязывалось внести 20 часть своих доходов на организацию похода [4]. Невозможность подсчёта общих затрат на организацию похода объясняется еще и тем, что каждый рыцарь должен был оплачивать расходы на себя и свою свиту из своего кармана. Баснословные богатства, издревле приписываемые Востоку, либо оседали в карманах итальянских транспортников, либо в руках ростовщиков, поскольку

многие как уже упоминалось вынуждены были закладывать свое имущество. Чаще всего утверждение о прибыльности участия в Крестовом походе опровергается тем фактом, что многие отправляясь в поход, бросали свое имущество на долгие годы, тем самым разоряя их.

Вопрос о скорости и мобильности крестоносцев касается не только самой военной тактики и искусства, но также ответ на него поможет лучше понять причины побед и неудач. В условиях Средневековья, западноевропейские конфликты ограничивались 2-3 тысячами воинов, срок служения которых был регламентирован [5]. Так, вассалы французского короля служили ему не более 40 дней, а фирды англичан не могли воевать в другой области или провинции. Понятно, что участие в Крестовых походах предполагало другие формы участия, но следует учесть, что крестоносцами воины являлись только в рамках возложенного на них обета. Так, например, переболев в Святой Земле, венгерский король Андрей II счел исполненным своей обет, и после поражения в долине Бекаа (декабрь 2017 года), когда венгерский отряд попал в засаду, вернулся на родину. Людовик 7 и Конрад 3 после ряда неудач в Малой Азии также провозгласили что конечной целью возглавляемого ими Крестового похода было паломничество в Иерусалим. Таким образом, можно сделать вывод о крестовом походе не только как о военном предприятии, но и как о выполнении духовных поручений. Подобная функция характерна не только для королей, многие рыцари выполняли обет в виде поста на Сионе, постройки церкви в определенном месте, причастии к мощам определенного святого и т.д.

Таким образом военная колонизация Святой Земли не сопровождалась массовым переселением европейцев на завоеванные территории, как уже упоминалось выше, боеспособность христианских государств на Востоке, во многом опиралась на пополнение из Европы, и даже спустя 200 лет владычества крестоносцев, по-прежнему опиралось на подкрепления издалека, а не на местное ополчение. Такая специфика подготовки воинов – европейцев, где таранный удар и наличие тяжелой кавалерии было частью тактики и стратегии стало ключевым стратегическим тактом ведения завоеваний [6]. В отличие от мусульманских войск, где наличие тяжелой кавалерии относилось прежде всего к гвардии султанов и эмиров. Так если на период Первого крестового похода, мусульманские войска Малой Азии при наличии единства, которые вполне могли отразить наступление европейцев. Основу армий Востока в конце XI века составляли конные тюркские лучники [7]. Вооружённые сложносоставным луком и саблей, мобильные этнически спаянные отряды являли собой серьёзную боевую силу. Кроме дружин (аскаров) небольших сирийских правителей, на службе у них и других правителей мусульманского мира, были и племенные отряды кочевых правителей. Общую численность Сирии тех лет можно оценить численностью в 100 тысяч человек [8]. Малоазиатский Румский султанат не уступал Сирии по потенциалу, а его полевая армия могла достигать до 30 000 или 40 000 человек. Силы Египта были вдвое больше. Однако совокупность этих сил не должна обманывать: феодальные междоусобицы сводили на нет всю мощь этих войск, кроме того, надо признать, что военная система крестоносцев значительно превосходила численную мощь армии мусульман [9].

Очевидный перевес европейцам придавало и превосходство морского флота крестоносцев. Программа возрождения военно-морского флота Египта, начатая при Саладине, вскоре была свернута, поскольку византийцы и генуэзцы довольно быстро нейтрализовали весь арабский флот. Кроме того, начиная с Третьего крестового «королевского» похода, именно морские пути стали основным средством транспортировки войск. Данное обстоятельство сыграло огромную роль в дальнейшей истории крестовых походов. Первым фактором оказалась скорость прибытия крестоносцев: если в период Первого похода весь сухопутный путь от Франции до Иерусалима занял практически 2 года, то Ричард III Львиное сердце выступив из Франции 4 июля 1190 года, прибыл в Акру 5 июня

1191 года. Хотя Ричарду понадобился год, чтобы прибыть на Святую Землю, надо учесть, что за год Ричард перезимовал и переждал зимние штормы на Сицилии, завоевал Кипр и женился на наваррской принцессе. Столь деятельная натура, чуть позже войдет во все романы как образец благородного рыцаря, полководца и правителя. Именно Ричард осознает все выгоды морских коммуникаций, планируя и предлагая использовать флот для захвата Египта (чуть позже эта идея будет осуществлена, хоть и безуспешно). Чуть раньше Ричарда по сухопутному пути выступила армия Фридриха Барбаросса (14 мая 1189 года), и через год на марше (10 июня 1190 года) армия потеряла своего императора и практически распалась. Разительное расхождение времени нахождения в пути в почти на год, в последующем сказалось на выборе маршрута остальными крестоносцами. Самым близким сухопутным маршрутом оказалась Венгрия: из города Сплит, австро-венгерская армия под руководством герцога Леопольда и короля Андрея, выступив летом 1217 года. Уже осенью того же года она была на Святой Земле.

Учитывая, что средняя скорость армии в Европе составляла 8 км/ч, а также что основу крестоносного войска составляла пехота (85-90%), то надо признать, что морские экспедиции были намного эффективнее. Тому же Ричарду Львиное сердце для транспортировки 15 тысяч войск понадобилось 126 судов. Правда, если принимать во внимание особенности средневековой навигации, то путь армии Фридриха Барбароссы был все же намного эффективней относительно статистики небоевых потерь [10].

Эффективность и выгодность морских коммуникаций подтвердил и Шестой крестовый поход: отплыв из Сицилии во главе 4 500 человек на 40 судах в июне 1228 года, Фридрих II Гогенштауфен уже через пять недель высадился в Акре 7 сентября 1228 года. С развитием морских путей, вопрос провизии уже должен был стоять не столь остро, как прежде. Проблема питания средневековые хронисты редко рассматривали через призму логистики, скорее это было неким фоном или причиной побед и неудач крестоносцев. В письменных источниках сохранились данные о питании, которое однозначно было очень скудным. Так, некому рыцарю полагалось на борту для кормления всего несколько лепешек, определенная норма питьевой воды и продукты длительного хранения (копчености, сыры и т.д.). Основу рациона, по-видимому, составляли запасы соленого мяса, которое по дороге достаточно часто портилось и срывало целые экспедиции (как, к примеру, это случилось во времена Восьмого Крестового похода) [11]. Известно, Церковь в свою очередь иногда пыталась взять питание рыцарей Христа на себя, хотя это относится больше к позднему периоду. Так, после провала похода «королей» (Третий поход), иерархи Церкви призвали только высшую элиту Европы для участия в следующем походе, взвалив на их плечи проблему питания. В связи с трудностями фуража, разные лидеры искали разные пути решения проблем с провизией. Так, уже упоминалось, что короли Англии ввели специальный налог на организацию Крестового похода, тогда как Фридрих I Барбаросса установил для участия в Крестовом походе специальный взнос, что сразу отвалило неимущие слои и обеспечило приток подготовленных военных сил.

В целом можно отметить, что по мере накопления опыта организации подобных экспедиций, была налажена и работа над логистикой. Понятное дело, что в условиях средневековья сбои неизбежно случались, однако в целом уровень организационных работ не может не впечатлять. Зачастую, сами походы были орудием распространения христианской веры на Востоке, а участие монахов в них не ограничивалось только духовной поддержкой. К примеру, именно аптекарские навыки монахов, во многом послужили прообразом формирования военно-полевой медицины. Болезни всегда были бичом средневековья, доводя уровень небоевых потерь средневековых армий до половины личного состава. Уже упоминавшиеся короли Андрей II Венгерский, Людовик VII Французский и Конрад III Немецкий заболели во время Второго Крестового похода, причем в окружении

Конрада III выжило не более трети его свиты. Король Англии Ричард Львиное Сердце и король Франции Филипп II Красивый заболели по всей видимости цингой, от которой выпадали волосы и ногти. Людовик IX Святой во время Седьмого Крестового похода заболел сильнейшей дизентерией и не смог командовать войском [12].

К слову, надо отметить, что не только мужчины погибали во время походов, истории известно и факты присутствия женщин. Известно, что в Седьмом Крестовом походе участвовали и 46 женщин, которые плыли на одном из кораблей. Ричард Львиное Сердце вовсе специальным указом запретил женщинам участвовать в освобождении Гроба Господня, сделав исключение для прачек. В период Первого и Арьергардного Крестовых походов, женщины принимали наибольшее участие. Имя одной из таких «амазонок», маркграфиня Ита Австрийская, осталось в истории. В 1101 году в битве у города Гераклея она, по-видимому, была убита. Мусульманские хроники постоянно упоминают об отрядах женщин, принимавших участие в военных стычках.

Полученные результаты

Крестовые походы имели важные последствия для всего хода мировой истории. Конечно, мусульманская и европейская культуры и ранее контактировали, причем как на культурном, так и на военном уровне. Крестовые походы способствовали глубокому погружению в другую культуру. Этот культурный обмен привел к появлению новых идей, искусства, архитектуры и литературы.

Крестовые походы представляли собой значительные военные операции, в которых участвовали тысячи воинов. Они способствовали развитию военной техники, тактики и организации, включая основание рыцарских орденов, таких как тамплиеры и госпитальеры. Во время крестовых походов европейцы встретились с арабской наукой и философией, что способствовало развитию науки и философии в Европе. Крестовые походы также формировали образ воина-рыцаря и его рыцарские идеалы.

Нельзя не упомянуть и о развитии мореплавания, которое достигло во время крестовых походов небывалого развития: большая часть крестоносцев отправлялась в Святую землю морем; морским же маршрутом велась и почти вся обширная торговля между Западной Европой и Востоком. Главными деятелями в этой торговле являлись итальянские купцы из Венеции, Генуи, Пизы, Амальфи и других городов. Крестовые походы стимулировали торговлю и экономическое развитие. Они открыли новые торговые пути и связи между Западной Европой и Востоком, способствуя развитию торговли и обмену товарами. Крестовые походы также способствовали формированию банковских систем и финансовых механизмов для поддержки военных кампаний. Оживлённые торговые отношения приносили в Западную Европу множество денег, а это, вместе с развитием торговли, приводило к упадку на Западе форм натурального хозяйства и содействовало тому экономическому перевороту, который становится особенно заметен в конце Средних веков.

В целом роль крестовых походов в истории сложной и многогранной. Они первыми стали первым конфликтом между Христианским Западом и Исламским Востоком и вызвали к ряду конкретных случаев, как положительных, так и отрицательных.

Крестовые походы имея сильную религиозную мотивацию, где одной из главных целей было освобождение Святой земли и Иерусалима, представляли собой попытку защитить и распространить христианскую веру. Это в свою очередь имело и политические последствия. Они служили средством для укрепления и расширения влияния западноевропейских феодальных правителей и церкви. Крестовые походы предоставляли возможность для приобретения новых территорий, завоевания и укрепления власти.

Восточные хроники и литературные произведения отражают их взгляды и отношение к крестоносцам. Некоторые события, такие как падение Константинополя в 1204 году во время

Четвертого крестового похода, остались травматическими воспоминаниями для Востока и имели долгосрочное влияние на историю региона.

В вопросе укрепления исламского единства Крестовые походы также сыграли большую роль. Они способствовали объединению мусульман в борьбе против общего врага. Эти конфликты сплотили мусульманское сообщество и привели к созданию новых политических и религиозных союзов для защиты святых мест и предотвращения дальнейшей христианской акупации. Несмотря на то, что во время крестовых походов многие города и деревни в Восточной Европе и Ближнем Востоке были разрушены, а экономика и инфраструктура были сильно повреждены. Крестовые походы дали стимул в формировании культурных и национальных идентичностей в регионах, где они происходили.

Во время крестовых походов в XI-XIII веках, фокус военных операций был сосредоточен на Ближнем Востоке, в основном на Святой земле (Палестине) и прилегающих территориях. Эти территории находились далеко от Великой степи, и конфликт между христианскими и исламскими войсками во время крестовых походов не затронул прямо территории Великой степи.

Крестовые походы не оказали непосредственного влияния на историю Великой степи. Косвенные последствия крестовых походов и их влияние на Запад и Восток могли оказать некоторое воздействие на историю Великой степи. Например, распространение христианства и культурных влияний Запада, которые сопровождали крестовые походы, могли внести некоторые изменения в региональные динамики и обмен культурными ценностями с народами Великой степи в более поздние периоды.

Однако, при анализе истории Великой степи, основной фокус следует обращать на взаимодействие внутри региона и его соседей, а также на влияние таких факторов, как миграции народов, развитие торговых путей и политические сдвиги внутри самой степи.

Литература:

1. «Альбрехт Дюрер. Дневники и письма» // URL: http://loveread.me/read_book.php?id=87275&p=78
2. Грановский А.В. История короля Ричарда I Львиное Сердце. – Москва: «Русская Панорама», 2007. – 320 с.
3. Люкимсон П.Е. Саладин. – Москва: «Молодая Гвардия», 2016. – 336 с.
4. Ришар Ж. Латино-иерусалимское королевство. – Санкт-Петербург: «Издательская группа Евразия», 2002. – 448 с.
5. Хилленбранд К. Крестовые походы. Взгляд с Востока. Мусульманская перспектива. – Москва, Санкт-Петербург: «Диля», 2008. – 672 с.
6. Эсбридж Т. Крестовые походы. Войны Средневековья за Святую Землю. – Москва: «Центрполиграф», 2016. – 644 с.
7. Близнюк С.В. Короли Кипра в эпоху крестовых походов. – Санкт-Петербург: «Алетейя», 2014. – 280 с.
8. Габриели Ф. Крестовые походы. Взгляд с Востока. – Москва, 2019
9. Гарро А. Людовик Святой и его королевство. – Санкт-Петербург, 2002.
10. Грановский, А.В. Крестовые походы. В 2 тт. – Т.2. – Санкт-Петербург, 2013. – 473 с.
11. Жуанвиль, Ж. де. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика. – Санкт-Петербург, 2012. – 400 с.
12. Ле Гофф Ж. Людовик IX Святой. – Москва, 2001. – 800 с.

References:

- 1.«Al'brekht Dyurer. Dnevnik i pis'ma» [Al'brecht Dürer. Diaries and letters] // URL: http://loveread.me/read_book.php?id=87275&p=78 [In Russ.]. [electronic resource].

2. Granovskiy A.V. Istoriya korolya Richarda I L'vinoye Serdtse [The story of King Richard I Lionheart.]. – Moskva: «Russkaya Panorama», 2007. – 320 s. [In Russ.].
3. Lyukimson P.Ye. Saladin.– Moskva: «Molodaya Gvardiya», 2016. – 336 s.
4. Rishar ZH. Latino-iyerusalimskoye korolevstvo [The Latin-Jerusalem kingdom.]. – Sankt-Peterburg: «Izdatel'skaya gruppa Yevraziya», 2002. – 448 s. [In Russ.].
5. Khillenbrand K. Krestovyye pokhody. Vzglyad s Vostoka. Musul'manskaya perspektiva [The Crusades. A View from the East. A Muslim perspective]. – Moskva, Sankt-Peterburg: «Dilya», 2008. – 672 s. [In Russ.].
6. Esbridzh T. Krestovyye pokhody. Voyny Srednevekov'ya za Svyatuyu Zemlyu [The Crusades. Wars of the Middle Ages for the Holy Land]. – Moskva: «Tsentrpoligraf», 2016. – 644 s. [In Russ.].
7. Bliznyuk S.V. Koroli Kipra v epokhu krestovyykh pokhodov [The kings of Cyprus during the Crusader era]. – Sankt-Peterburg: «Aletyya», 2014. – 280 s. [In Russ.].
8. Gabriyeli F. Krestovyye pokhody. Vzglyad s Vostoka [The Crusades. View from the East]. – Moskva, 2019. [In Russ.].
9. Garro A. Lyudovik Svyatoy i yego korolevstvo [Louis Saint and his kingdom]. – Sankt-Peterburg, 2002. [In Russ.].
10. Granovskiy, A.V. Krestovyye pokhody [The Crusades]. V 2 tt. – T.2. – Sankt-Peterburg, 2013. – 473 s. [In Russ.].
11. Zhuanvil', ZH. de. Kniga blagochestivyykh recheniy i dobrykh deyaniy nashego svyatogo korolya Lyudovika. – Sankt-Peterburg, 2012. – 400 s. [In Russ.].
12. Le Goff ZH. Lyudovik IX Svyatoy [Louis IX Saint]. – Moskva, 2001. – 800 s. [In Russ.].

¹Ужкенов Е. ²Шотанова Ғ. ³Табынбаева З.

^{1,3} Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹e81g@mail.ru, ²galia8.09@mail.ru, ³uly.dala2017@mail.ru

КРЕСТ ЖОРЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ОЙКУМЕНА: ЛОГИСТИКА, САНЫ ЖӘНЕ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Аңдатпа. Мақалада дүниежүзі тарихында ең аз зерттелген мәселелердің бірі талқыланады. Өкінішке орай, Крест жорықтары тақырыбы отандық тарихнамада толық ашылмаған, бұл өз кезегінде басқа идеяларды пайдалануға және көптеген түйінді мәселелерді тарихи зерттеуде дербестіктің жоғалуына алып келеді. Сонымен қатар, крест жорықтары тақырыбы көшпенділер өркениетінің тарихымен тікелей болмаса да байланысты. Жарқын өкілдердің бірі Бейбарыс сұлтан дінаралық алауыздықтардың ізі әлі күнге дейін сақталып келе жатқан Иерусалим қаласын азат етуге үлес қосты. Крест жорықтарының жеңуге негізінен көшпелі тайпалардың негізгі үлес қосқанын және олардың басым бөлігі Қазақстан территориясынан шыққанын мойындау керек. Олардың тактикасы мен стратегиясы, сондай-ақ көшпелілерге тән жеке қасиеттері крескерлерді тойтаруға көмектесті, нәтижесінде олардың үмітінің жойылуын қамтамасыз етті. Бұл мақала ортағасырлық дәуірдегі крест жорықтарындағы логистиканың, сандар мен қолдаудың рөлін және олардың ортағасырлық экуменнің қалыптасуына әсерін талдауға бағытталған. Бұл мақаланың мақсаты – еуропалық монархиялар мен феодалдардың крест жорықтарын ұйымдастыруға түрткі болған негізгі себептері мен уәждерін талдау. Жұмыста тақырып бойынша тарихи дереккөздер, археологиялық деректер және заманауи зерттеулерге жан-жақты талдау жасалған. Зерттеу нәтижелері крест жорықтарын сәтті жүзеге асыру үшін логистика, қатысушылардың саны және олардың әлеуметтік жағдайы шешуші рөл атқарғанын

көрсетеді. Крест жорықтары Еуропа мен Таяу Шығыстың тарихи дамуы үшін ғана маңызды болған жоқ, сонымен бірге әлемдік тарихта өзгерістер туғызып, одан әрі әскери жорықтарға, саяси оқиғалар мен мәдени процестерге әсер етті.

Түйін сөздер: тарих, орта ғасырлар, крескер, мұсылман әлемі, көшпелі тайпалар, соғыс, логистика, дін.

¹ Uzhkenov Y. ²Shotanova G. ³Tabynbayeva Z.

^{1,3}R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
²Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan
E-mail: ¹e81g@mail.ru, ²galia8.09@mail.ru, ³uly.dala2017@mail.ru

CRUSADES AND MEDIEVAL ECUMENE: LOGISTICS, POPULATION AND PROVISION

Abstract. This article examines some of the most poorly studied problems in world history. Unfortunately, the theme of the Crusades is not fully disclosed in Russian historiography, which inevitably leads to the borrowing of other ideas and to the loss of independence of the historical study of many nodal problems. In addition, the very theme of the Crusades, albeit mediocre, is connected with the history of the entire nomadic civilization. One of the brightest representatives, Sultan Beybars, made his contribution to the liberation of Jerusalem, a city that still bears the imprint of interreligious strife. It should be recognized that the main contribution to the victory over the crusading movement was made by nomadic tribes, many of whom came from the territory of Kazakhstan. Their tactics and strategy, as well as the personal qualities inherent in the nomads, helped in repelling the crusaders, and subsequently ensured the collapse of their hopes. This article aims to analyse the role of logistics, numbers and supplies in the crusades of the medieval era and their impact on the formation of the medieval oikoumene. The task of this article is to analyse the main reasons and motivations that prompted European monarchies and feudal lords to organise crusades. The paper uses a comprehensive analysis of historical sources, archaeological data and modern research on the topic. The results of the study allow us to see that logistical support, the number of participants and their social status were crucial to the success of the crusades. The Crusades were not only important for the historical development of Europe and the Middle East, but also caused changes in world history, influencing further military expeditions, political events and cultural processes.

Key words: history, middle ages, Crusaders, Muslim world, nomadic tribes, war, logistics, religion.

Автор туралы мәлімет:

Ужкенов Ернар, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Ужкенов Ернар, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук, Алматы, Казахстан.

Information about autor:

Uzhkenov Yernar, Leading Researcher of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of History Sciences, Almaty, Kazakhstan.

Автор туралы мәлімет:

Шотанова Галия, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Шотанова Галия, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, кандидат исторических наук, Алматы, Казахстан.

Information about autor:

Shotanova Galiya, Leading Researcher of the S.S. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Candidate of History Sciences, Almaty, Kazakhstan.

Автор туралы мәлімет:

Табынбаева Зауре, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Табынбаева Зауре, ведущий научный сотрудник Института Востоковедение им. Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук, Алматы, Казахстан.

Information about autor:

TabynbayevZaure, Leading Researcher of the R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of History Sciences, Almaty, Kazakhstan.

FTAMP 11.25.09

Мұқаметханұлы Н.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: nabizhanmuhametkhanuly@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙ АРАСЫНДА САЯСИ-ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ДАМУ ҮДЕРІСІ ЖӘНЕ ТЕНДЕНЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасы мен ҚХР арасындағы саяси-дипломатиялық қарым-қатынастардың 29 жылдық даму тарихы төрт кезеңге бөлінген және әр кезеңнің ерекшеліктері сипатталған. Екі ел арасында ресми қарым-қатынастар орнағаннан бері саяси-дипломатиялық қарым-қатынастарда тенденция қалыптасып, қазіргі уақытта жаһандық стратегиялық серіктестіктің жаңа кезеңіне қадам басып, экономиканың барлық салаларындағы ынтымақтастық байланыстарын тереңдетуде. Алайда соңғы уақытта Қытайдың Қазақстанға экспансия жасау үрдісі байқалды. Саяси сенім орнату және өзара тиімді ынтымақтасу үшін, екі ел халқының өзара түсінісуі мен достығын тереңдету, бейбітшілік пен тұрақты дамуды ілгерлету мақсатында – Қазақстан ҚХР мен АҚШ арасындағы «соғыстарда» бейтарап ұстанымды ұстана отырып, өзінің көпжақты дипломатиялық қағидаттарында табандылық танытқаны жөн деп санайды. Салыстырмалы талдау әдісі ретінде және міндеттерін қоса алғанда саяси-дипломатиялық қатынастары дамуының төрт кезеңімен ашып көрсетеді. Зерттеудің жаңалығы Қазақстан мен Қытай арасындағы саяси-дипломатиялық қатынастардағы соңғы өзгерістерге назар аударады, бұл ынтымақтастықтың өзекті тенденциялары мен перспективаларын анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері Қазақстан мен Қытай арасындағы қатынастардың динамикасын тереңірек түсінуге, осы динамиканы қалыптастыратын негізгі факторларды анықтауға және болашақта дамудың ықтимал бағыттарын болжауға мүмкіндік береді. Қорытындыда негізгі тұжырымдар келтіріліп, Қазақстан мен Қытай арасындағы саяси-дипломатиялық қатынастарды одан әрі дамытудың ықтимал перспективалары талқыланады.

Түйін сөздер: ҚХР, стратегия, үрдіс, экономика, саяси-дипломатиялық қатынастар, Ғасыр келісімі.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне биыл 30 жыл. Осынау тарихтың қасқағым сәтінде, КСРО-ның қирандысынан құрылған дербес Қазақстан Республикасы өзінің келбетін қалыптастырған аймақтық маңызды мемлекетке айналып, халықаралық дипломатиялық қатынастардағы орны мен рөлін айқындады. Біз бұл мақаламызда тек Қазақстан мен Қытай арасындағы саяси-дипломатиялық қатынастардың даму үдерісіне және оның даму беталысына талдау жасауды жөн көріп отырмыз.

Қазақстан Республикасы (ҚР) мен Қытай Халық Республикасы (ҚХР) арасында дипломатиялық қатынас 1992 жылдың 3 қаңтарында орнады. Содан бері, екі елдің дипломатиялық қарым-қатынастар үрдісі дамып, қазіргі таңда стратегиялық әріптестік қатынастың жаңа кезеңіне көтерілді, әрі екі ел мәңгі жалпыбеттік стратегиялық әріптестік қатынас орнатты. Ендеше, екі ел қатынастарының даму үдерісін бірнеше кезеңдеге бөліп қарастырып көрейік.

Зерттеу материалдары мен әдістері

ҚР мен ҚХР саяси-дипломатиялық қатынастары дамуының бірінші кезеңі – 1992-1998 жылдар. Бұл кезеңдегі екі ел қарым-қатынастарының басты ерекшеліктері – жоғары дәрежелі өзара сапарлар жасау, әртүрлі деңгейдегі келіссөздер жүргізу, екіжақты

қатынастарды дамытудың құқықтық негіздерін қалыптастыру және түйткілді мәселелерді шешумен сипатталады [1].

Қазақстан мен Қытай қатынасындағы ең күрделі мәселелердің бірі – мемлекеттік шекараның талас участкілерін анықтау болатын. Бұл тарихтан мұраға қалған күрделі мәселе еді. 1993 жылы қазанда Нұрсұлтан Назарбаев ҚР-дың Президенті ретінде ҚХР-ға жасаған алғашқы сапарында қытайлық әріптестері мемлекеттік шекараның даулы бөліктерін анықтау мәселесін көтерді. Елбасы да шекара мәселесін дер кезінде шешуді жөн санады. Өйткені, мемлекеттік шекараны делимитациялау – территориялық тұтастықты сақтау мен тәуелсіздікті нығайтудың маңызды факторы болып табылады. Сонымен, тараптар мемлекеттік шекараның талас участкілерін анықтаудың принциптеріне келісіп, келіссөз процесін бастады.

ҚХР премьер-министрі Ли Пэн 1997 жылдың қыркүйекте Қазақстанға жасаған ресми сапарында «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы мемлекеттік шекара туралы қосымша Шартқа» қол қойды. Сонымен бірге, «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы үкіметтері Мұнай-газ саласында ынтымақтастық келісімшартына» және бірқатар серіктестік келісімдерге де қол қойды. Бұл ҚХР-дың ҚР-мен жасаған энергетика саласындағы алғашқы маңызды келісімшарты еді. Сондықтан, Елбасы оны «Ғасыр келісімі», – деп бағалаған.

1998 жылдың шілде айында ҚХР төрағасы Цзян Цзэмин Қазақстанға қызмет сапарымен келіп, ҚР басшысымен «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы мемлекеттік шекара туралы екінші қосымша Шартқа» қол қойып, екі ел арасындағы мемлекеттік шекара мәселесін түбегейлі шешті. Қазақстан мен Қытай арасындағы мемлекеттік шекараның демитациялануы – тарихи-саяси оқиға болды. Ол Қытай мен Орталық Азиядағы басқа да мемлекеттер арасындағы мемлекеттік шекараны делимитациялауда маңызды рөл атқарды.

ҚР мен ҚХР саяси-дипломатиялық қатынастары дамуының екінші кезеңі – 1998-2005 жылдар. Бұл кездегі екіжақты саяси-дипломатиялық қатынастардың даму ерекшелігі – «тату көршілік, ынтымақтастық» және «стратегиялық әріптестік» қатынасының қалыптасуымен анықталады.

2002 жылы желтоқсан айында екі ел басшылары «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасында тату көршілік, достық және ынтымақтастық туралы Шартқа» қол қойды.

2005 жылы шілде айында Қазақстан мен Қытай мемлекет басшылары «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасында стратегиялық әріптестік қалыптастыру туралы бірлескен Декларацияға» қол қойды. Бұл құжаттар екі елдің саяси-дипломатиялық қатынастарының жоғары деңгейге көтерілгенін көрсетеді.

2005 жылы ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің дәстүрлі Қазақстан халқына Жолдауында: «Біздің сыртқы саясатта Ресей, Қытай, АҚШ, Еуропалық Одақпен ынтымақтастықты дамыту басым бағыттар болып қала береді. Азия мен Таяу Шығыстың негізгі елдерімен өзара іс-қимылға зор маңыз беріледі» [2], – деп атап көрсетті. Елбасының бұл анықтамасы Қазақстанның Сыртқы саясатында ҚХР-дың Ресейден кейінгі маңызды орынды ұстайтынын нақтылап берді.

Осы кезеңде, Қазақстан мен Қытай арасында көпжақты саяси-дипломатиялық қатынас қалыптасты. 1996 жылы құрылған «Шанхай бестігі» механизмі, 2001 жылы Өзбекстанның қатысуымен «Шанхай ынтымақтастық ұйымы» болып қайта құрылды. Сонымен, Қазақстан мен Қытай арасындағы саяси-дипломатиялық қатынастар ШЫҰ шеңберінде де өрістеп келеді.

ҚР мен ҚХР саяси-дипломатиялық қатынастары дамуының үшінші кезеңі – 2005-2015 жылдар. Бұл кезеңдегі екі елдің саяси-дипломатиялық қатынастары дамуының басты көрінісін «Бір белдеу – бір жол» аясындағы екі ел саясатының тоғысуынан аңғаруға болады.

Талқылау

Қазақстан мен Қытай арасындағы саяси-дипломатиялық қатынастар өңірлік және халықаралық саясатта маңызды рөл атқарады. Бұл екі ел сауда, экономика, энергетика және қауіпсіздік сияқты әртүрлі салалардағы көршілер мен серіктестер. Бұл қатынастардың даму процесі жаһандық саяси динамикадағы және екі жақтың мүдделеріндегі өзгерістерді көрсетеді.

Бастапқыда Қазақстан мен Қытай арасындағы саяси-дипломатиялық қатынастар Кеңес Одағының ыдырауы және 1990 жылдардың басында тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы жағдайында дамыды. Содан бері екі ел арасындағы қарым-қатынас достық байланыстарды қалыптастырудан бастап стратегиялық серіктестікке дейінгі әртүрлі кезеңдерден өтіп, біртіндеп нығайды.

Қазақстан мен Қытай арасындағы ынтымақтастықтың негізгі аспектілерінің бірі экономикалық өзара іс-қимыл болып табылады. Қытай Қазақстанның ірі сауда серіктестерінің бірі болып табылады және екі ел сауда-экономикалық байланыстарды, әсіресе энергетика, көлік және инфрақұрылым салаларында белсенді дамытуда. Қазақстан Қытай үшін энергоресурстардың маңызды жеткізушісі, сондай-ақ "Бір белдеу, бір жол" бастамасы аясындағы серіктес болып табылады.

Экономикалық өзара іс-қимылдан басқа, Қазақстан мен Қытай арасындағы саяси-дипломатиялық қатынастар қауіпсіздік, мәдениет, білім және туризм саласындағы ынтымақтастықты да қамтиды. Екі ел де әртүрлі деңгейдегі диалогты белсенді қолдайды, бұл өзара түсіністікті тереңдетуге және әртүрлі салалардағы ынтымақтастықты кеңейтуге ықпал етеді.

Соған қарамастан, Қазақстан мен Қытай арасындағы саяси-дипломатиялық қатынастарды дамыту процесінде түрлі сын-тегеуріндер мен қиындықтар туындайды. Мысалы, шекара мәселелері, сауда даулары және экологиялық мәселелер екі ел арасындағы шиеленісті тудыруы мүмкін. Дипломатиялық өзара іс-қимыл және сындарлы ынтымақтастық арқылы диалогты жалғастыру және осындай дауларды шешу маңызды.

Зерттеу нәтижесі

2013 жылы қыркүйек айында, ҚХР төрағасы Си Цзиньпин Қазақстанға жасаған алғашқы сапарында, Назарбаев университетінде «Халықтар достығын нығайтып, көркем болашақты бірге құрайық» деген тақырыпта жасаған баяндамасында, Қытайдың Орталық Азия мемлекеттеріне ұстанған тату көршілік ынтымақтастық саясатын пайымдай келіп, жаңа инновациялық ынтымақтастық моделінде «Жібек жолы экономикалық белдеуін бірге құрайық» деген бастама көтерді. Сондай-ақ, ол сол жылы қазан айында Индонезияға жасаған сапарында «Теңіз Жібек жолын ортақ құрайық» деген ұсыныс жасады. Сонымен, Қытайдың «Бір белдеу – бір жол» мегажобасы қалыптасты. Бұл іс жүзінде ҚХР-дың жаңа стратегиялық-дипломатиялық саясатының басталуы еді.

ҚХР-дың «Бір белдеу – бір жол» бастамасы алдымен Қазақстанның қолдауына ие болды. 2014 жылы Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев кезекті Қазақстан халқына Жолдауында: «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты жаңа экономикалық саясат жариялады. Бұл жаңа саясатта еліміздің транспорт, өнеркәсіп, энергетика, әлеуметтік инфрақұрылымдарын дамыту басты орынға қойылды. Сонымен, Қазақстанның жаңа экономикалық саясаты Қытайдың «Бір белдеу – бір жол» жобасымен сәйкес келіп, екіжақты ынтымақтастық байланыстардың дамуына кең жол ашты. ҚХР-дың аталмыш жоба аясында Қазақстанға

салған инвестициясы мен берген кредиті көбейіп, инфроқұрылым және өнеркәсіп саласындағы ынтымақтастық саласы кеңейе түсті.

ҚР мен ҚХР саяси-дипломатиялық қатынастары дамуының төртінші кезеңі – 2015 жылдан қазіргі дейінгі мезгіл.

2015 жылы 31 тамызда ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев ҚХР-ға ресми сапармен барып, Қытай төрағасы Си Цзиньпинмен келіссөз жүргізді. Нәтижесінде, екі ел басшылары «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы жалпыбеттік әріптестік қатынастың жаңа кезеңі туралы бірлескен Декларациясын» жариялады. Бұл құжат екі ел қатынастарының бір саты жоғары көтерілгенін көрсетті. Соған орай, екі ел үкіметтері өндіріс қуаты мен инвестиция ынтымақтастығы бойынша үкіметаралық рамкалық келісімшартқа қол қойды. Сөйтіп, Қазақстан Қытаймен өндіріс қуаты саласында ынтымақтастық орнатқан әлемдегі алғашқы мемлекет болып саналды.

2015 жылы науырызда, Қазақстан Республикасы премьер-министрі Кәрім Мәсімов Қытайға жасаған сапарында, екі ел өндіріс қуаты және инвестиция ынтымақтастығы меморандумына қол қойды. Сол негізде 51 бірлескен жобаны іске асыру көзделді.

2016 жылы 2 қыркүйекте, «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы үкіметтері «Жібек жолы экономикалық белдеуі» құрылысы мен «Нұрлы жол» жаңа экономикалық саясатын ұштастыру жоспарына» қол қойды.

2017 жылы мамырда Бейжиңде өткен «Бір белдеу – бір жол» саммитінде Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев сөйлеген сөзінде: «Жібек жолы жобасын іске асыру тұтас бір өңірлерді, соның ішінде, Орталық Азияны жаһандық контексте жаңа тұрпатта таныстыруға мүмкіндік береді» [3], – деп суреттеді. Сондай-ақ, Елбасы: «шетелдік инвестиция мен кредит санының көлемі жағынан, сондай-ақ, бірлескен инвестиция кәсіпорындарының саны жағынан ҚХР Қазақстанның негізгі экономикалық әріптестерінің біріне айналды» [4], – деп бағалады.

ҚХР төрағасы Си Цзиньпиннің шақыруы бойынша ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев 2018 жылы маусымның 7-8 күндері Қытайға ресми сапармен барды. Екі ел басшылары қос тараптың әр саладағы ынтымақтастықтарының нәтижелі болғанын атап өтіп, екіжақты, халықаралық және аймақтық мәселелер бойынша пікір алмасып, ортақ танымдарға келіп, бірлескен Мәлімдеме жариялады.

Жалпы бес тараудан тұратын Мәлімдеменің бірінші тарауында былай деп жазылған: «Тараптар 2002 жылы 23 желтоқсанда қол қойған «Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасында тату көршілік, достық және ынтымақтастық туралы Шартты», 2005 жылы 13 шілде қол қойған «Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасында стратегиялық әріптестік қалыптастыру туралы бірлескен Декларацияны», 2013 жылы 7 қыркүйекте қол қойылған «Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы жалпыбеттік стратегиялық әріптестік қатынас орнату туралы бірлескен Декларацияны»; 2015 жылы 31 тамызда қол қойылған «Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы жалпыбеттік стратегиялық әріптестік қатынастың жаңа кезеңі туралы бірлескен Декларацияны», 2017 жылы 8 маусымда қол қойылған «Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы бірлескен Декларация» және басқа да келісімшарттарды құрметтейді. Саяси сенім орнату және өзара тиімді ынтымақтасу үшін, екі ел халқының өзара түсінісуі мен достығын тереңдету, бейбітшілік пен тұрақты дамуды ілгерлету мақсатында, төмендегідей мәлімдеме жасайды:

Тараптар атап көрсетеді: Қытай мен Қазақстан мемлекеттері даму және екі ел қатынастарын дамытудың шешуші кезеңдерінде тұр. Қазақстан тарапы, Си Цзиньпиннің Жаңа дәуірдегі қытайлық ерекшелікке ие социализм идеясы дамудың бағытын анықтап берген, дәуірлік маңызы бар идея деп санайды. Қытай тарапы, Қазақстан тәуелсіздіктен бергі

27 жылда Назарбаевтың дана басшылығымен жүргізген мемлекет құрылысы мен тәуелсіз бейбіт сыртқы саясаты зор жетістіктерге жетті деп санайды.

Тату көрші және жалпыбеттік стратегиялық әріптес мемлекеттер ретінде, тараптар бір-бірінің тұрақтылығын, дамуын өзінің тамаша дамуының орайы деп санайды, өзара қолдауды нығайту, ынтымақтастықты тереңдете түсуді армандайды. Жаңа жағдаятта тараптар жалғасты түрде Қытай-Қазақстан қатынастарын дамытуды өздерінің сыртқы саясатының басты орнына қояды, Қытай-Қазақстан қатынастарының дәстүрлі достығын нытайтады.

Тараптар қайталап мәлімдейді: Саяси сенімділік – Қытай-Қазақстан жалпыбеттік стратегиялық қатынастарының негізі. Тараптар болашақта мемлекеттің егемендігіне, қауіпсіздігі және территориялық тұтастығына саятын істерде бірін-бірі қолдайтын болады. Бір тараптың суверендігіне, қауіпсіздігіне, территориялық тұтастығына зиян келтіретін әрқандай одақтар мен ұжымдарға қатыспайды, үшінші елдермен ондай келісімшарттар жасамайды. Басқа қауымдастықтың, ұйымдардың өз елінің территориясында біреуінің мемлекеттік суверендігіне, қауіпсіздігіне, территориялық тұтастығына нұқсан келтіретін әрекеттермен шұғылдануына жол бермейді. Тараптар бір-бірінің мемлекеттік мүддесін қорғауға бар күш-жігерін жұмсайды.

Қытай тарапы Қазақстанның Халықаралық заң таныған, сондай-ақ, Біріккен Ұлттар Ұйымының принциптеріне үйлесетін шекарасындағы құқықтары мен территориялық тұтастығын батыл қолдайды.

Қазақстан тарапы Бір Қытай саясатын берік ұстанады, Қытай Халық Республикасы үкіметі бүкіл Қытайға өкілдік ететін бірден-бір заңды үкімет, Тайвань, Тибет – Қытай территориясының бір бөлігі деп санайды. Қазақстан тарапы әрқандай формадағы «Тайваньның тәуелсіздігіне» қарсы тұрады. Теңіздің екі жағасындағылардың бейбіт дамуы мен Қытай үкіметінің мемлекетті бейбіт біртұтастандыру жолында жасаған тырысшандылығын қолдайды. Қытай тарапы да Қазақстанның өздері таңдаған даму жолы мен Қазақстан үкіметінің ел ішіндегі тұрақтылықты сақтау, экономикасын дамытуға қолданған шараларын қолдайды» [5]. Бұл Мәлімдеме қазіргі таңда Қытайдың халықаралық қатынастарда түп келіп отырған мәселелерге бағытталып жасалғаны ап-анық байқалады.

2019 жылы қыркүйек айында, ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев ҚХР-ға жасаған ресми сапары барысында, екі ел «Мәңгі жалпыбеттік стратегиялық әріптестік келісіміне» қол қойды. Бұл келісім Қазақстан-Қытай қатынастарының сипатын анықтап береді.

Соңғы жылдары Қытай халықаралық қатынастарда қысымға ұшырауына байланысты, Қазақстан мен Орталық Азия мемлекеттерімен саяси-дипломатиялық қатынастарын нығайта түсуге баса назар аударуда. Соның бір мысалын «Қытай + Орталық Азия бес мемлекеті» механизмін құрудан көруге болады. 2021 жылы 16 шілде күні ҚХР-дың Сыртқы істер министрі Ван И «Қытай + Орталық Азия бес мемлекеті» Сыртқы істер министрлерінің онлайн конференциясында сөйлеген сөзінде: «Биыл БҰҰ-ның құрылғанына 75 жыл, бірақ, «БҰҰ Хартиясындағы» басты мақсаты мен принциптері Біржақтылық пен күшті саяси диктаттың бұрмалануына ұшырап отыр. Қырғиқабақ соғыстың аяқталғанына 30 жыл болып қалса да, бейбітшілік пен ынтымақтастықтың нәтижесі Салқын соғыс ойлау жүйесі мен отаспау күресінің зиянына ұшырап келеді.

Қытай мен Орта Азия мемлекеттері ашық түрде Көпжақтылық туын биік көтеріп, «БҰҰ Хартиясы»-ның мақсаты мен принциптерін қорғайды, БҰҰ-ды негіз еткен халықаралық жүйені қолдап, кез-келген біржақтылық пен өктемдік әрекеттерге тосқауыл қояды» [6], – деді.

ҚХР өзінің АҚШ-пен алауыздығында айтатын уәждерін Қазақстан және Орталық Азия мемлекеттерінің ортақ пікірі ретінде дәріптейтін болды.

ҚХР Сыртқы істер министрі Ван И Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы Сыртқы істер министрлер конференциясы өткеннен кейін, Синхуа агенттігі тілшісіне берген сұхбатында:

«Біз Орта Азиялық мемлекеттермен бірге, өзара сенімділікті тереңдетіп, өзара тиімді ынтымақтастықты нығайтып, «Қытай + Орталық Азия мемлекеттер» Сыртқы істер министрлерінің басқосу механизмі рөлін барынша көрнекілендіріп, ортаазиялық мемлекеттерге көмек көрсетіп, олардың дамуын тездеткіміз келеді, сондай-ақ, Қытай мен Орталық Азия мемлекеттерінің достық бәйтерегін мәуелеп өсіргіміз келеді» [7], – деді. Міне, бұлардан Қытайдың «Қытай + Орталық Азия мемлекеттері» Сыртқы істер министрлерінің басқосу механизмі жүйесінде өздерінің халықаралық қарсыластарына қарсы айтатын пікірлерін Орта Азия мемлекеттеріне қабылдату тенденциясын аңғару қиын емес.

ҚР Тұңғыш Президенті 2020 жылы 12 қыркүйекте «Қытай + Орталық Азия мемлекеттері» Сыртқы істер министрлерінің екінші реткі басқосуына келген ҚХР Сыртқы істер министрі Ван И-ды қабылдады. Ван И: «Си Цзиньпин төраға 7 жылдың алдында Назарбаев университетінде ортаға қойған «Жібек жолы экономикалық белдеуін ортақ құрайық» – деген ұсынысы, сол орында-ақ Сіздің қолдауыңызға ие болған еді. Қытай мен Қазақстан бірге құрып жатқан «Бір белдеу – бір жол» бастан-аяқ әлемнің алдында келеді, алдымен стратегиялық дамуды тоғыстырып, бәрінен бұрын өндіріс қуаты саласында ынтымақтастық орнатып, бірқатар стратегиялық маңызы бар жобаларды іске асырғанымыз – жетекшілік және үлгі рөлін атқарып келеді», – деді.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев: «Қытайдың мемлекет ішінде және халықарада қос айналым сынды жаңа даму бағыты – Қазақстан мен Қытайдың ынтымақтастығына үлкен орай тудыратын болады. Си Цзиньпиннің басшылығында, Қытай өзінің жоспарлаған даму мақсатын сөзсіз жүзеге асырады деп сенемін. Қазақстан тарапы Қытай тарапының жүргізіп отырған әр саладағы ішкі және сыртқы саясатын қолдайды, Қытай тарапының Көпжақтылық пен халықаралық әділеттікті қорғау жолындағы тырысшандығын жоғары бағалайды. Қазақстан тарапы бұрынғыдай белсенді түрде «Бір белдеу – бір жол» құрылысын қолдап, Қазақстан мен Қытайдың мәңгі жалпыбеттік стратегиялық қатынасын үздіксіз алға дамытып отырады» [8], – деп атап көрсетті.

2020 жылы 12 қыркүйекте, ҚХР Сыртқы істер министрі Ван И-ды мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев та қабылдады. Кездесу барысында Ван И: «Қытай тарапы Қазақстанның биылғы Қытай өткізетін Халықаралық көрмеге қатысуын қарсы алады. Қытай мен Қазақстан тағдыры – ортақ қауымдастық. Қытай тарапы табанды түрде Қытай-Қазақстан достығын сақтайды, бұрынғыдай Қазақстан үкіметінің тұрақты дамуға, халық бұқарасын байытуға қолданған шараларын қолдайды, тараптар ортақ Көпжақтылық, БҰҰ-ны негіз еткен халықаралық жүйені, аймақтық бейбітшілік пен тыныштықты сақтап, адамзат тағдыры ортақ қауымдастығын құруды ілгерлетеді», – деді.

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев: «Қазақстанның Қытаймен достық саясаты мүлде өзгермейді, бұл – Қазақстанның стратегиялық бағыты. Қазақстан Қытаймен әр саладағы прагматикалық серіктестігін тереңдетіп, екі ел халқына тіпті де мол байлық жаратқысы келеді. Халықаралық жағдай қалай өзгерсе де, Қазақстан басқа елдің ішкі саясатына қол сұғуға қарсы тұрады, Қытай тарапымен бірлесіп жалған ақпарат таратуға, әлеуметтік медиалардың өтірік ақпарат таратып, мемлекеттің ішкі орнықтылығын бұзуға қарсы тұрады» [9], – деді. Бұлардан екі елдің халықаралық маңызды мәселелер жөнінде танымдарының ортақ екенін көруге болады.

Қорытып айтқанда, ҚР мен ҚХР арасындағы ресми қатынас орнағаннан бері, екі елдің саяси-дипломатиялық қатынастар үрдісі даму динамикасында келеді. Қазіргі таңда, Қазақстан-Қытай қатынастары мәңгі жалпыбеттік стратегиялық әріптестік қатынас деп сипатталады. Сондай-ақ, екі ел арасында өндіріс саласындағы ынтымақтастық байланыстар да кең өріс жайып келеді. Өйткені, Қазақстан мен Қытай бір-біріне мүдделі мемлекеттер, екі ел экономикасының бірін-бірі толықтыратын тұстары көп болғандықтан, міндетті түрде

өзара байланыстар орнайды, дамиды. Бұл жалпыға ортақ заңдылық. Оны геосаясат және геоэкономика тұрғысынан да түсінуге болады.

Қорытынды

Қорыта келе, жоғарыда келтірген екі ел арасында қол қойылған келісімдер, бірлескен декларациялар бойынша Қазақстан мен Қытай арасында мемлекеттік шекара мәселесі де, экономикалық ынтымақтастықтардың принциптері де, мәдени байланыстардың мазмұны мен формасы да, бәрі-бәрі оң шешімін тапқаны анық. Соған қарамастан, Қазақстанның территориялық тұтастығына нұқсан келтіретін, жалған ақпараттардың қытайлық медиаларында, басылымдарында әлсін-әлсін жариялануы – елдің Қытайдан қауіптенуін тудырып отырғаны жасырын емес.

Ал, экономикалық салада, екі елдің «Бір белдеу – бір жол» мен «Нұрлы жол» аясындағы ынтымақтастығының маңызды жетістіктерінің бірі – Батыс Қытай-Батыс Еуропа халықаралық логистика күре жолының қатынауы болып саналады. Сол арқылы да Қазақстан тікелей теңізге шыға алатын болған. Алайда, Қазақстан жерін басып өтіп, Еуропаға шұбырып тауар тасып жатқан вагондардың соңғы кезде Қазақстанға жіберілмеуі салдарынан, кәсіпкерлеріміздің ауыр зиянға ұшырағаны жайында ақпарат құралдарында аз айтылып жатқан жоқ. Бұл жай ғана техникалық мәселе емес, ол Қытай өктемдігін көрсететін тенденция.

Қазіргі халықаралық дипломатиялық қатынастарда Қытай мен АҚШ арасындағы «сауда соғысы» жаңа технология, қаржы, білім-ғылым, тіпті, идеология саласына кеңейіп, халықаралық қатынастарды шиленістіріп жіберді. Алпауыттар арасындағы күрес әлем елдерін қайтадан екіге бөлінуге мәжбүрлеуде. Сондықтан, олар өздерінің ұстанымдарын қолдайтындарды көбейтуге тырысуда. Соған байланысты, ҚХР өзінің халықаралық күресте қолданып отырған саясатын Қазақстан және Орталық Азия мемлекеттеріне де қабылдану тенденциясы байқалуда (мысалдарын жоғарыда келтірдік). Бұл басқалардың шамына тиіп, елімізге наразылығын тудыруы мүмкін.

Сондықтан, Қазақстан өзінің көпжақты дипломатия саясатына табанды болуы керек, мынау ауытқымалы халықаралық күрес жағдайда бейтарап тұрғанымыз абзал. Белгілі бір елдің ішкі-сыртқы саясатына пікір айтып, қолдау білдіре берудің қажеті шамалы. Өйткені, біз ешкімнің құрамдас бөлігі емеспіз, тәуелсіз мемлекетпіз.

Ендеше біз халықаралық қатынастарды қалыптасқан халықаралық заң-ережелер бойынша жүргізуге дағдылануымыз қажет. Қытайдан байқалып отырған ұлттық мүддемізге нұқсан келтіретін кез-келген мәселелерді дипломатиялық жолмен жасалған заңды келісім-шарттар бойынша шешіп отыруымыз керек. Әрине, кейбір алып елдер арадағы келісім-шарттарды орындай бермейтінін ескергеніміз жөн.

Қазақстан мен Қытай арасында достық ынтымақтастық қатынас қалыптасқан екен, достық екіжақтан да айшықталып отыруы керек. Сонда ғана, екі елдің қалыпты қарым-қатынасы баянды болады.

Әдебиет:

1. Кәріпжанов Ж. Мұқаметханұлы Н. Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы (200-2010 жылдар). – Алматы: «Қазақ университеті». – 2013. – 254 б.
2. Назарбаев Н.Ә. «Нұрлы жол – болашаққа жол» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 12 қараша, 2014.
3. Назарбаев Н.Ә. Орталық Азияны жаңа тұрпатта таныстыруға мүмкіндік беретін бастама // Айқын. – 16 мамыр 2017.
4. Назарбаев Н.Ә. «Нұрлы жол – болашаққа жол» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 12 қараша 2014.

5. Совместное заявление Китайской Народной Республики и Республики Казахстан // http://kz.china-embassy.org/zhgx/201806/t20180612_1232532.htm
6. 习近平向国际奥委会第139次全会开幕式发表视频致辞 // <https://www.fmprc.gov.cn/web/wjbzhd/t1798195.shtml>
7. 王毅国务委员兼外长在结束访问中亚三国和出席上海合作组织外长会议等多边会议后接受媒体采访 // http://www.gov.cn/guowuyuan/2021-07/17/content_5625738.htm
8. 习近平复信美国华盛顿州塔科马市市长伍达德斯、斯特拉孔市市长穆里 // <https://www.fmprc.gov.cn/web/wjbzhd/t1814546.shtml>
9. 习近平复信美国华盛顿州塔科马市市长伍达德斯、斯特拉孔市市长穆里 // <https://www.fmprc.gov.cn/web/wjbzhd/t1814515.shtml>

References:

1. Qaripzhanov Zh. Muqamethanuly N. Qytajdyň syrtyq sayasaty zhōne Qazaqstanmen qatynasy (200-2010 zhyldar). [Karipzhanov Zh. Mukamethanuly N. China's foreign policy and relations with Kazakhstan (200-2010 years).] – Almaty: «Qazaq universiteti». – 2013. – 254 b. (in Kaz).
2. Nazarbaev N.A. «Nurly zhol – bolashaqqa zhol» atty Qazaqstan halqyna Zholdauy [N. A. Nazarbayev. Message to the people of Kazakhstan entitled "Nurly zhol - the way to the future".] // Egemen Qazaqstan. – 12 qarasha, 2014. (in Kaz).
3. Nazarbaev N.A. Ortalyq Azyany zhana turpatta tanystyruga mumkindik beretin bastama [N. A. Nazarbayev. An initiative that allows to introduce Central Asia in a new way] // Aikyn. – 16 mamyr 2017. (in Kaz).
4. Nazarbaev N.A. «Nurly zhol – bolashaqqa zhol» atty Qazaqstan halqyna Zholdauy [N. A. Nazarbayev. Message to the people of Kazakhstan entitled "Nurly zhol - the way to the future".] // Egemen Qazaqstan. – 12 qarasha, 2014. (in Kaz).
5. Sovmestnoe zayavlenie Kitajskoj Narodnoj Respubliki i Respubliki Kazahstan [Joint application of the Republic of China and the Republic of Kazakhstan] // http://kz.china-embassy.org/zhgx/201806/t20180612_1232532.htm [Electronic source].
6. 习近平向国际奥委会第139次全会开幕式发表视频致辞 [Xi Jinping delivered a video speech to the opening ceremony of the 139th Plenary Session of the International Olympic Committee] // <https://www.fmprc.gov.cn/web/wjbzhd/t1798195.shtml> [Electronic source].
7. 王毅国务委员兼外长在结束访问中亚三国和出席上海合作组织外长会议等多边会议后接受媒体采访 [State Councilor and Foreign Minister Wang Yi concluded his visit to the three Central Asian countries and attended the Shanghai Cooperation Organization Foreign Ministers' Meeting and many other events. Interviewed by the media after the side meeting] // http://www.gov.cn/guowuyuan/2021-07/17/content_5625738.htm [Electronic source].
8. 习近平复信美国华盛顿州塔科马市市长伍达德斯 斯特拉孔市市长穆里 [Xi Jinping replied to Woodards, Mayor of Tacoma, Washington State, USA; Stracon Mayor Murry] // <https://www.fmprc.gov.cn/web/wjbzhd/t1814546.shtml> [Electronic source].
9. 习近平复信美国华盛顿州塔科马市市长伍达德斯、斯特拉孔市市长穆里 [Xi Jinping replied to Woodards, Mayor of Tacoma, Washington State, USA; Stracon Mayor Murry] // <https://www.fmprc.gov.cn/web/wjbzhd/t1814515.shtml> [Electronic source].

Мукаметанулы Н.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан,

E-mail: nabizhanmuhametkhanuly@gmail.com

ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ И ТЕНДЕНЦИИ ПОЛИТИКО-ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И КИТАЕМ

Аннотация. В статье рассматривается 29-летняя история развития политико-дипломатических отношений между РК и КНР, с разделением на четыре периода и описываются особенности каждого этапа. С момента установления официальных отношений между двумя странами, развивается тенденция политико-дипломатических отношений, которые в данный момент вступая в новый этап общемирового стратегического партнерства, углубляют контакты сотрудничества во всех отраслях экономики. Однако, в последнее время, наблюдается тенденция экспансии Китая в Казахстан. В целях установления политического доверия и взаимовыгодного сотрудничества, углубления взаимопонимания и дружбы между народами двух стран, содействия миру и устойчивому развитию, Казахстан считает что лучше сохранять нейтральную позицию в «войнах» между КНР и США и быть настойчивыми в своих многосторонних дипломатических принципах. Политико-дипломатические отношения как метод сравнительного анализа и включающие задачи раскрываются в четырех стадиях развития. Новизна исследования фокусируется на недавних изменениях в политико-дипломатических отношениях между Казахстаном и Китаем, что позволяет выявить актуальные тенденции и перспективы сотрудничества. Результаты исследования позволяют более глубоко понять динамику отношений между Казахстаном и Китаем, выявить ключевые факторы, формирующие эту динамику, и предположить возможные направления развития в будущем. В заключении подводятся основные выводы и обсуждаются возможные перспективы дальнейшего развития политико-дипломатических отношений между Казахстаном и Китаем.

Ключевые слова: КНР, стратегия, процесс, экономика, политико-дипломатические отношения, Соглашение века.

Mukametkhanuly N.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: nabizhanmuhametkhanuly@gmail.com

DEVELOPMENT PROCESS AND TRENDS IN POLITICAL-DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND CHINA

Abstract. The article examines the 29-year history of the development of political and diplomatic relations between the Republic of Kazakhstan and the People's Republic of China, divided into four periods and describes the features of each stage. Since the establishment of official relations between the two countries, a trend has been developing in political and diplomatic relations, which, currently entering a new stage of global strategic partnership, are deepening cooperation contacts in all sectors of the economy. However, recently there has been a trend of Chinese expansion into Kazakhstan. In order to establish political trust and mutually beneficial cooperation, deepen mutual understanding and friendship between the peoples of the two countries, promote peace and sustainable development, Kazakhstan believes that it is better to maintain a neutral position in the “wars” between the PRC and the United States and be persistent in its multilateral diplomatic principles. Political-diplomatic relations as a method of comparative analysis and the tasks involved are revealed in four stages of development. The novelty of the research focuses on recent changes in political and diplomatic relations between Kazakhstan and China, which allows us to identify current trends and prospects for cooperation. The results of the

study allow for a deeper understanding of the dynamics of relations between Kazakhstan and China, identify the key factors shaping this dynamics, and suggest possible directions for development in the future. In conclusion, the main conclusions are summarized and possible prospects for further development of political and diplomatic relations between Kazakhstan and China are discussed.

Key words: PRC, strategy, process, economy, political and diplomatic relations, Agreement of the Century.

Автор туралы мәлімет:

Мұқаметханұлы Нәбижан, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қытайтану кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Мукаметханулы Набижан, профессор кафедры китаеведения КазНУ имени аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор, Алматы, Казахстан.

Information about autor:

Mukametkhanuly Nabizhan, Professor of the Department of Chinese Studies at Al-Farabi KazNU, Doctor of Historical Sciences, Professor, Almaty, Kazakhstan.

МРНТИ 06.43.91

Рамазанов А.

Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: ramazanov_altay@mail.ru

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОЯС ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ

Аннотация. Развитие интеграционных процессов в Центрально Азиатском регионе и повышение его роли в мировом сообществе, будет способствовать стабилизации политической и экономической ситуации, более эффективному использованию природно-ресурсного потенциала, росту уровня конкурентоспособности его актеров, рейтинга государств региона в глобальном индексе человеческого развития, привлечению внешних инвесторов, создаст предпосылки для формирования единого экономического пространства в данном регионе. Цель и задача данного исследования – на основе анализа развития сотрудничества государств Экономического Пояса Великого Шелкового Пути выявить предпосылки трансформации сотрудничества в интеграцию. Экономический пояс Великого Шелкового Пути представляет собой современную инициативу, направленную на создание торговых и инфраструктурных связей между странами Евразии и далее. В данном исследовании мы анализируем методологию формирования и влияния экономического пояса Великого Шелкового Пути на региональное и глобальное экономическое развитие. Методология исследования включает анализ официальных документов, статистических данных и академических исследований, а также экспертные оценки. Экономический пояс Великого Шелкового Пути представляет собой инновационную концепцию, способствующую интеграции и развитию регионов через расширение торговых и экономических связей. Его успешная реализация может привести к созданию более устойчивого и процветающего мирового сообщества. Экономический пояс Великого Шелкового Пути" представляет собой обширную инициативу, направленную на укрепление экономических связей между странами Евразии и не только. Эта амбициозная стратегия, предложенная Китаем в 2013 году, ориентирована на создание сети торговых маршрутов, инфраструктурных проектов и экономических коридоров. Результаты реализации инициативы разнообразны: включают в себя рост объемов торговли, инвестиций в инфраструктуру, укрепление политических отношений между странами-участницами и стимулирование экономического роста в регионе. Однако, на пути к реализации возникают вызовы, такие как геополитические напряженности, финансовые трудности и экологические проблемы. Отличительная особенность/ценность – в работе проведен SWOT-анализ влияния экономического пояса Великого Шелкового пути на развитие экономической и политической интеграции.

Ключевые слова: сотрудничество, интеграция, экономический пояс, шелковый путь, swot-анализ.

Введение

Экономический пояс Великого Шелкового Пути – это амбициозная инициатива, предложенная Китаем в 2013 году, которая призвана оживить исторические торговые пути и укрепить экономические связи между странами Евразии и за ее пределами. Эта стратегия, основанная на историческом наследии древнего Шелкового Пути, стремится создать обширную сеть торговых маршрутов, инфраструктурных проектов и экономических коридоров, охватывающих более 60 стран. Введение данной инициативы вызвало широкий интерес и обсуждения в мировом сообществе, а также породило вопросы о его потенциале

для стимулирования экономического роста, развития инфраструктуры и углубления торговых отношений. В этом контексте важно проанализировать ключевые аспекты Экономического пояса Великого Шелкового Пути, его влияние на глобальную экономику, а также вызовы и возможности, сопровождающие его реализацию.

Материалы и методы исследования

В процессе исследования использовались общенаучные принципы познания экономических явлений: диалектический, конкретно-исторический, морфологический, системный и другие подходы, которые позволяют рассмотреть изучаемые явления и процессы в развитии, выявить противоречия, соотнести существенные характеристики и формы их проявления, применялись и традиционные приемы, такие как анализ, синтез, дедукция и индукция.

Проблематике, связанной с международной и региональной экономической интеграцией, уделяется значительное внимание в работах ученых, как дальнего, так и ближнего зарубежья.

Первопроходец в разработке теоретических основ межгосударственных интеграционных процессов - представитель классического направления - Дж. Винер[1]. У представителей данной школы была ограниченная фактическая база: ЕЭС еще не прошел все пять этапов региональной интеграции. В качестве основных методов анализа они применяли логико-интуитивный метод и метод аналогии.

Одним из основополагающих исследований в области региональной интеграции, по-прежнему, остается теория экономической интеграции Беллы Балаши. Именно ей принадлежит, легшая в основу методологии интеграционных процессов в ЕС, идея о пяти ступенях эволюции региональной интеграции: от зоны свободной торговли через таможенный союз и общий рынок к полной экономической и политической интеграции[2-6]

Теоретической и методологической основой исследования регионализации, международной и региональной интеграции послужили также труды Дж. Мида[7], Дж. Липси[8], К. Ланкастера[9-10], Дж. Тимбергера[11], Р. Триффина[12-13], Дж. Бхагвати[14-15], С. Вулкока[16-21].

В первой трети XX в. наметилась тенденция к ускорению процессов превращения мирового хозяйства в единый рынок товаров, услуг, капитала, рабочей силы и знаний, т.е. к глобализации мировой экономики. Нужно отить неразрывную связь процессов интернационализации, сотрудничества, интеграции и глобализации. Интернационализация порождает сотрудничево, сдающее предпосылки для развития интеграции, которая, в свою очередь, озывает сильнейшее влияние на формирование всех необходимых условий для развития и углубления процессов глобализации.

Современные интеграционные процессы представляют собой важнейший глобальный тренд. Растет количество и видовое разнообразие экономических блоков, выдвигаются новые интеграционные программы, ширится круг кцепций построения интеграционных сообществ различной институциональной формы.

В ряде регионов сотрудничество, затрагивающее отдельные аспекты хозяйственной, политической или культурной жизни, постепенно перестает в интеграцию. Именно такая ситуация, складывается в регионе экономического пояса Великого Шелкового Пути.

Наличие у большинства стран, расположенных в экономическом поясе Великого Шелкового Пути, общих структурных проблем экономики в целом и промышленного производства в частности, а также задачи перехода в большинстве из них к постиндустриальному развитию обуславливают, положительные перспективы для углубления и расширения их политического, культурного и экономического сотрудничества, и развития на этой базе интеграционных процессов.

В рамках государств экономического пояса Великого Шелкового Пути развивается сотрудничество, затрагивающее отдельные аспекты политической, экономической, и общественной жизни, которое постепенно трансформируется в региональную интеграцию.

К данной группе государств, в настоящее время можно отнести: Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан, Киргизия, в Закавказье - Грузия, Азербайджан, также Украину и Молдову, государства Юго-Восточной Азии - Китай, Индия, Пакистан, Турция, Южной Азии – Таиланд, Вьетнам, Малайзия, Индонезия, государства Персидского залива – Иран, Пакистан, Афганистан, страны Восточной Европы – Румыния, Польша, Венгрия, Болгария, Чехия, Западноевропейские государства: Франция, Германия, Италия.

Обсуждение

Конечно, эти государства очень сильно отличаются друг от друга по макроэкономическим показателям. Но развитие сотрудничества между ними, имеет перспективы, как в экономическом, так и в политическом плане. В недалеком будущем оно может перерасти в интеграцию. В настоящее время активно развивается сотрудничество между этими странами не только на межгосударственном уровне, но и на уровне отдельных отраслей и предприятий.

Как показывает практика, более эффективна интеграция, идущая снизу, когда интеграционному процессу предшествует развитие и укрепление сотрудничества как на микроуровне (на уровне предприятий разных стран), так и на макроуровне (межгосударственный уровень). Причем, чем интенсивнее развивается сотрудничество на микроуровне, постепенно перерастающее в неформальную интеграцию на уровне предприятий разных стран, тем сильнее ему начинает мешать отсутствие или недостаточная разработанность межстрановых договоренностей, касающихся свободного перемещения между странами, в которых расположены данные предприятия, товаров, капиталов, услуг и рабочей силы.

Из данных государств большинство находятся по рассмотренным показателям на близком друг от друга уровне. Два же государства – Германия и Франция значительно опережают остальные государства. В случае, если бы сейчас речь шла об интеграции этих стран, то основные преимущества от нее имели бы Германия и Франция. Но пока интеграция их с остальными странами экономического пояса Великого Шелкового Пути - отдаленная перспектива. На данном этапе речь должна идти о развитии взаимного сотрудничества с целью обеспечения прогресса экономики данных экономических субъектов и постепенного сближения уровня их экономического развития. Основным индикатором развития сотрудничества на данном этапе является международная торговля.

В целях выявления предпосылок трансформации регионального сотрудничества в интеграцию был проведен swot-анализ влияния экономического пояса Великого Шелкового Пути на развитие экономической и политической интеграции.

Результаты исследования

SWOT- analysis экономического пояса Великого Шелкового Пути

Сильные стороны (Strengths)

- Объективные предпосылки развития сотрудничества экономического пояса Великого Шелкового Пути: сложившиеся в ходе развития мирового рыночного хозяйства торговые связи между данными странами; сходство проблем, которые предстоит решить им в процессе своего социально-экономического развития.

- Активное участие стран экономического пояса Великого Шелкового Пути в мирохозяйственных связях: в частности их членство в ВТО.

• В процессе реализации проекта могут использоваться механизмы сотрудничества, не требующие наличия специальных межгосударственных институтов: развитие взаимосвязей на двухстороннем уровне между представителями бизнеса стран экономического пояса; на многостороннем уровне - через посредство Международного Конгресса промышленников и предпринимателей; через участие представителей бизнес-сообщества в различного рода межгосударственных экономических форумах, выставках и ярмарках.

• Создание двусторонних зон свободной торговли.

• Реализация двустороннего казахстанско-китайского проекта сухой порт «Хоргос».

• Создание предпосылок для реализации инвестиционных проектов, направленных на развитие межгосударственной производственной и транспортной инфраструктуры.

• Выделение международными финансовыми организациями средств на реализацию проектов, направленных на развитие транспортной инфраструктуры стран экономического пояса.

• Создание по инициативе КНР финансовых институтов: Азиатского банка инфраструктурных инвестиций и Фонда Шёлкового пути.

Слабые стороны (Weaknesses)

• Сырьевая направленность экспорта большей части стран экономического пояса Великого Шелкового Пути.

• Низкая конкурентоспособность большинства предприятий перерабатывающего сектора экономики.

• Неоднородный состав потенциальных участников (различия в уровне технико-экономического и социально-экономического развития, о чем наглядно свидетельствует значительный разброс по основным макроэкономическим показателям).

• Обострение конкурентной борьбы на мировом рынке между странами экономического пояса Великого Шелкового Пути, вследствие сходства в структуре экспорта.

• Слабые позиции большинства государств экономического пояса Великого Шелкового Пути на мировом рынке услуг.

• Не выработаны основные направления сотрудничества и механизмы их реализации.

• Слабо развивается неформальное сотрудничество на уровне представителей частных бизнес структур. В основном все проекты реализуются либо на государственном уровне, либо с привлечением предприятий государственной формы собственности.

• Недостаточно развито сотрудничество на многостороннем уровне. Преобладают двусторонние соглашения.

• Ограниченная емкость внутренних рынков большинства стран экономического пояса Великого Шелкового Пути тормозит приток в их экономику иностранных инвестиций.

• Недостаточный уровень развития транспортно-логистической инфраструктуры в большинстве стран экономического пояса Великого Шелкового Пути.

• Разные возможности стран экономического пояса Великого Шелкового Пути по привлечению иностранных и внутренних инвестиций для реализации инфраструктурных проектов.

• Не разработаны единые технические и технологические, санитарные, фитосанитарные, экологические стандарты и нормы.

Возможности (Opportunities)

• Нереализованный потенциал укрепления взаимосвязей со странами экономического пояса Великого Шелкового Пути - развитие регионального машиностроительного и химического и нефтехимического комплексов, черной металлургии, производства электроэнергии, пищевой промышленности, легкой промышленности.

• Межстрановая кооперация стран экономического пояса Великого Шелкового Пути развитие региональной энергетической инфраструктуры, на базе использования опыта КНР, ориентация экономики на развитие в инновационном русле.

• Создание на основе межстрановой специализации и кооперирования импортозамещающих и экспортоориентированных производств межгосударственного уровня.

• Природно-ресурсный потенциала – дешевые энергоресурсы, собственная минерально-сырьевая база; относительно дешевая и квалифицированная рабочая сила.

• Развитие транспортно-логистической инфраструктуры, транспортно-логистических услуг.

• Создание транспортно-логистических коридоров, которые в перспективе соединят в глобальную логистическую сеть страны Центральной и Средней Азии, Передней Азии, Ближнего Востока, Азиатско-тихоокеанского региона, Западной и Восточной Европы

• Сокращение сроков транспортировки сырья, полуфабрикатов и готовой продукции, уменьшение транспортных издержек.

• Снижение себестоимости.

• Повышение конкурентоспособности товаров.

• Рост товаропотоков между государствами экономического пояса Великого Шелкового Пути и товаропотоков из третьих стран.

• Упрощение доступа на азиатско-тихоокеанский и европейский рынки.

• Развитие сферы услуг в регионе. Здесь есть значительные возможности для совершенствования сотрудничества на межгосударственном уровне.

• Усиление направленности политики государств на стимулирование привлечения прямых иностранных инвестиций в финансирование межгосударственных прорывных инновационных проектов.

• Создание в приграничных регионах свободных техниковнедренческие зон типа технополисов и технопарков.

• Создание межгосударственных консорциумов по формированию инфраструктуры для эффективного функционирования бизнеса.

• Упрощение межстранового признания стандартов и регламентов, сокращение нетарифных ограничений.

• Расширение емкости национального и регионального рынков.

• Развитие межгосударственного информационного пространства.

• Проведение совместных бизнес форумов, выставок, ярмарок.

• Развитие сотрудничества в гуманитарных сферах: образование, наука, литература, искусство, туризм.

Угрозы (Threats)

• Токсичность России. Санкции наложенные коллективным Западом на Россию из – за развязанной войны против Украины.

• Токсичность Казахстана и некоторых центральноазиатских стран. Вероятность наложения коллективным Западом вторичных санкции на Казахстан, другие центральноазиатские страны из – за серого импорта в Россию.

• Замедление экономического роста Китая и ряда западных стран.

• Ценовая нестабильность на глобальных сырьевых рынках.

• Нестабильность основных мировых валют, инфляционные ожидания.

• Конкуренция между сухопутным и морским маршрутами экономического пояса Великого Шелкового Пути, а также между сухопутными маршрутами в рамках Центральной

Азии (первый маршрут – северный, идущий через территории Казахстана и России; второй маршрут – средний, идущий через территорию Казахстана в порт Актау и далее в Баку; третья группа маршрутов - через Казахстан и Туркменистан на Иран, и далее – в Турцию

- Низкий уровень развития дорожной инфраструктуры, отставание в развитии транспортно-логистических сетей.

- Высокий уровень рискованности инвестирования. Экономический эффект от инвестиций в такие проекты может ожидаться в весьма отдаленной перспективе.

- Усиление конкуренции со стороны третьих стран.

К числу первоочередных мер, которые, на наш взгляд, необходимо предпринять в ближайшее время для минимизации вышеперечисленных угроз можно отнести:

- изменение сложившейся товарной структуры импорта в направлении развития регионального машиностроительного и химического комплексов, пищевой промышленности;

- изменение позиции государств экономического пояса Великого Шелкового Пути: в международном разделении труда для повышения уровня конкурентоспособности национальных экономик;

- создание межгосударственных консорциумов для управления проектами, направленными на создание транспортно-логистической инфраструктуры Шелкового пути;

- шире использовать для реализации проектов межгосударственно-частное партнерство, сформировав систему стимулов и льгот для представителей бизнес-сообщества, участвующих в реализации проекта (за основу можно взять китайское законодательство по свободным экономическим зонам (система стимулов и льгот для инвесторов), официально признанное одним из лучших в мире;

- усилить политику государств экономического пояса Великого Шелкового Пути по стимулированию привлечения прямых иностранных инвестиций не просто в перерабатывающий сектор экономики, а в финансирование межгосударственных прорывных инновационных проектов, реализация которых позволит этим странам занять позиции на рынке готовой продукции;

- значительный потенциал по увеличению экспорта может дать развитие сферы услуг. Позиции большинства государств экономического пояса Великого Шелкового Пути на мировом рынке услуг слабы. И здесь есть значительные возможности для развития межгосударственного сотрудничества;

- акцентировать большее внимание на развитие транспортно-логистических услуг и создание современных транспортных коридоров, что позволит существенно уменьшить сроки транспортировки сырья, полуфабрикатов и готовой продукции, сократить транспортные издержки, что в итоге приведет к снижению себестоимости и повлияет на повышение конкурентоспособности товаров, производимых в этих странах;

- усиление сотрудничества между междунучным научным сообществом стран экономического пояса Великого Шелкового Пути.

Исторически, Шелковый путь проходил из Китая через Урумчи в Среднюю Азию, через Персию в Византию и далее на Запад. В сегодняшнем Китае эффективно сочетаются командно-административная и рыночная экономики. При этом все более отчетливо проступают претензии Китая на статус супердержавы, выводя страну в противостояние с пока единственной супердержавой – США. А учитывая тотальное превосходство Америки с их 13 авианесущими флотилиями наводных просторах, в частности в Малаккском проливе, краеугольным камнем обеспечения стабильности экспортных возможностей и экономики Китая в целом становится качество доставки товаров в страны импортеры. И не имея возможности в обозримом будущем, даже несмотря на появление первого авианесущего крейсера в составе ВМФ КНР – переоборудованного «Варяга», на паритет с США на море,

Китаю становится жизненно необходимым иметь пути доставки продукции своего промышленного производства сухопутным путем. Для достижения этой цели и был анонсирован мегапроект «Один пояс. Один путь», включающий в себя не только сухопутные, но и морские пути. Одновременное развитие альтернативных экспортных маршрутов позволит Китаю быть на шаг впереди своих торговых конкурентов.

В рамках проекта фактически 20% всех мировых наземных грузоперевозок будут проходить через Казахстан. Помимо этого, кардинальное усовершенствование инфраструктуры позволит значительно оживить экономическую активность в Казахстане, ускорить проводимую индустриализацию, вольет масштабные инвестиции в сопутствующие проекты. Реализация данного проекта также будет способствовать совершенствованию и углублению международного разделения труда, побуждая страны экономического пояса Великого Шелкового Пути к развитию международного сотрудничества, а оно является первым подготовительным шагом на пути к интеграции.

Анализ сотрудничества между государствами экономического пояса Великого Шелкового Пути следует проводить по трем индикаторам:

➤ взаимная торговля (если речь идет о паре стран, то анализировать долю торговли стран диады в совокупном внешнеторговом обороте этих стран и долю торговли стран диады в совокупном ВВП этих стран в пересчете на паритет покупательной способности, а если анализ вести по региону в целом, то рассматривать долю торговли стран региона между собой в совокупном внешнеторговом обороте стран региона и долю торговли стран региона между собой в совокупном ВВП стран региона в пересчете на паритет покупательной способности);

➤ взаимные инвестиции (доля прямых инвестиций стран диады в совокупном ВВП этих стран и доля взаимных прямых инвестиций стран региона между собой в совокупном ВВП стран региона);

➤ миграция рабочей силы (доля трудовых мигрантов каждой из стран пары, работающих в другой стране, в совокупном населении этих стран и доля трудовых мигрантов всех стран региона, работающих в других странах региона, в совокупном населении региона).

Экономика большинства стран между государствами экономического пояса Великого Шелкового Пути имеет сырьевую направленность. Для повышения уровня конкурентоспособности национальных экономик необходимо изменить их позицию в международном разделении труда. Следует ориентировать экономику большинства государств экономического пояса Великого Шелкового Пути на развитие в инновационном русле. Здесь можно двигаться по направлению разработки и реализации межгосударственных инновационных проектов, для чего нужно создавать в приграничных регионах свободные техниковнедренческие зоны типа технополисов и технопарков. Причем все затраты на создание инфраструктуры, необходимой для эффективного функционирования бизнеса, должны взять на себя, так называемые межгосударственные консорциумы. По нашему мнению, это позволит данным странам, с одной стороны расширять и углублять межгосударственное сотрудничество, а с другой стороны – постепенно переориентировать свою экономику и перестать зависеть от колебаний цен на сырье на мировом рынке.

Значительный потенциал по увеличению экспорта может дать развитие сферы услуг. Позиции большинства государств экономического пояса Великого Шелкового Пути, в том числе и Казахстана, на мировом рынке услуг слабы. И здесь есть значительные возможности для развития межгосударственного сотрудничества.

Заключение

На пространстве, охватывающем страны экономического пояса Великого Шелкового Пути, идет процесс развития экономического и политического сотрудничества. В настоящее время существуют реальные предпосылки для постепенного перерастания его в интеграцию. Необходимо акцентировать страны экономического пояса Великого Шелкового Пути на развитие транспортно-логистических услуг и создание современных транспортных коридоров, что позволит существенно уменьшить сроки транспортировки сырья, полуфабрикатов и готовой продукции, сократить транспортные издержки, что в итоге приведет к снижению себестоимости и повлияет на повышение конкурентоспособности товаров.

Литература:

1. Viner J. The Customs Union Issue. – London: Steven, 1950. – 328 p.
2. Balassa B. Exports and Economic Growth: Further Evidence // *Journal of Development Economics*. 1978. Vol. 5. Pp. 181-189. [https://doi.org/10.1016/0304-3878\(78\)90006-8](https://doi.org/10.1016/0304-3878(78)90006-8)
3. Balassa B. The Theory of Economic Integration: An Introduction // *The European Union*. Ed. by B.F. Nelsen, A.C.-G. Stubb. London: Palgrave, 1994. Pp. 125-137. https://doi.org/10.1007/978-1-349-23984-9_15
4. Balassa B. Towards a Theory of Economic Integration // *Kyklos*. 1961. Vol. 14. Issue 1. Pp. 1-17. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.1961.tb02365.x>
5. Balassa B. Types of Economic Integration // *Economic Integration: Worldwide, Regional, Sectoral*. International Economic Association Series / Ed. by F. Machlup. London: Palgrave Macmillan, 1976. Pp. 17-40. https://doi.org/10.1007/978-1-349-02571-8_2
6. Balassa B., Toutjesdijk A. Economic Integration among Developing Countries // *Journal of Common Market Studies*. 1975. Vol. 14. Pp. 37-55. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.1975.tb00736.x> [Electronic resource].
7. Meade J.E. The Theory of Customs Unions. – Amsterdam: North-Holland, 1955. – P. 577–583.
8. Lipsey R.G. Technology and Globalisation // *International Handbook on the Economics of Integration*. Volume I. General Issues and Regional Groups / Ed. by M.N. Jovanovic. Edward Elgar Publishing Limited, 2011. Pp. 226-238. <https://doi.org/10.4337/9781849805995> [Electronic resource].
9. Lipsey R.G., Smith M.G. Multilateral versus Regional Trading Arrangements: Substitutes or Complements? // *International Handbook on the Economics of Integration*. Volume I. General Issues and Regional Groups / Ed. by M.N. Jovanovic. Edward Elgar Publishing Limited, 2011. Pp. 90-120. <https://doi.org/10.4337/9781849805995.00013> [Electronic resource].
10. Lancaster K. Intra-Industry Trade under Perfect Monopolistic Competition // *Journal of International Economics*. 1980. Vol. 10. Issue 2. Pp. 151-175. [https://doi.org/10.1016/0022-1996\(80\)90052-5](https://doi.org/10.1016/0022-1996(80)90052-5) [Electronic resource].
11. Tinbergen J. *International Economic Integration*, (second edition). Amsterdam: Elsevier, 1965
12. Triffin R. Economic Integration: Institutions, Theories, and Policies // *World Politics*. – 1954. – Т. 6. – №. 4. – С. 526-537.
13. Triffin R. A Simplified Scheme for the Integration of Monetary and Income Analysis: Credit, Money, Production, Prices and Balance of Payments in OEEC Countries 1948-56 // *his The World Money Maze*. – С. 1830-1914
14. Bhagwati J. Regionalism and Multilateralism: An Overview // *New Dimensions in Regional Integration* / Ed. by J. De Melo, A. Panagariya. Cambridge University Press, 1993. Pp. 22-51.

15. Bhagwati J. Termites in the Trading System: How Preferential Agreements Undermine Free Trade. New York: Oxford University Press, 2008. 139 p.
16. Woolcock S. Trade policy //Policy-making in the European Union. – 2005. – С. 377-399.
17. Woolcock S. The Evolution of the International Trading System //The Ashgate Research Companion to International Trade Policy. – 2012.
18. Woolcock S. et al. Competing Regionalism-Patterns, Economic Impact and Implications for the Multilateral Trading System //Intereconomics. – 2007. – Т. 42. – №. 5. – С. 236.
19. Woolcock S. The pillars of the international trading system //Globalisation, Multilateralism, Europe. – Routledge, 2016. – С. 243-254.
20. Woolcock S. The international politics of trade and production in the steel industry //National Industrial Strategies and the World Economy. – Routledge, 2017. – С. 53-84.
21. Woolcock S. Commercial Policy //Supranational Governance at Stake: The EU's External Competences caught between Complexity and Fragmentation. – 2020.

Рамазанов А.

*Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ramazanov_altay@mail.ru*

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БЕЛДЕУІ

Аңдатпа. Орталық Азия өңіріндегі интеграциялық процестерді дамыту және оның әлемдік қоғамдастықтағы ролін арттыру саяси және экономикалық жағдайды тұрақтандыруға, табиғи-ресурстық әлеуетті неғұрлым тиімді пайдалануға, оның актерлерінің бәсекеге қабілеттілік деңгейінің өсуіне, адам дамуының жаһандық индексіндегі өңір мемлекеттерінің рейтингісіне, сыртқы инвесторларды тартуға ықпал ететін болады, осы өңірде Бірыңғай экономикалық кеңістікті қалыптастыру үшін алғышарттар жасайды. Бұл зерттеудің мақсаты мен міндеті – Ұлы Жібек жолының экономикалық белдеуі мемлекеттерінің ынтымақтастығын дамытуды талдау негізінде ынтымақтастықты интеграцияға айналдырудың алғышарттарын анықтау. Ұлы Жібек жолының экономикалық белдеуі Еуразия елдері арасында және одан әрі сауда және инфрақұрылымдық байланыстар құруға бағытталған қазіргі заманғы бастаманы білдіреді. Бұл зерттеуде біз Ұлы Жібек жолының экономикалық белдеуін қалыптастыру және оның аймақтық және жаһандық экономикалық дамуға әсері әдістемесін талдаймыз. Зерттеу әдістемесі ресми құжаттарды, статистикалық мәліметтерді және академиялық зерттеулерді талдауды, сондай-ақ сараптамалық бағалауды қамтиды. Ұлы Жібек жолының экономикалық белдеуі сауда және экономикалық байланыстарды кеңейту арқылы өңірлердің интеграциясы мен дамуына ықпал ететін инновациялық тұжырымдама болып табылады. Оны сәтті жүзеге асыру неғұрлым тұрақты және гүлденген әлемдік қауымдастыққа әкелуі мүмкін. «Ұлы Жібек жолының экономикалық белдеуі» Еуразия елдері арасындағы экономикалық байланыстарды нығайтуға бағытталған ауқымды бастаманы білдіреді. Қытай 2013 жылы ұсынған бұл өршіл стратегия сауда маршруттары, инфрақұрылымдық жобалар және экономикалық дәліздер желісін құруға бағытталған. Бастаманы іске асыру нәтижелері әртүрлі: сауда көлемінің өсуін, инфрақұрылымға инвестицияларды, қатысушы елдер арасындағы саяси қатынастарды нығайтуды және өңірдегі экономикалық өсуді ынталандыруды қамтиды. Алайда, іске асыру жолында геосаяси шиеленістер, қаржылық қиындықтар және экологиялық проблемалар сияқты сын-қатерлер туындайды. Өзіндік ерекшелігі / құндылығы – жұмыста Ұлы Жібек жолының экономикалық белдеуінің экономикалық және саяси интеграцияның дамуына әсеріне swot-талдау жүргізілді.

Түйін сөздер: ынтымақтастық, интеграция, экономикалық белдеу, Жібек жолы, swot-талдау.

Ramazanov A.

R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ramazanov_altay@mail.ru

ECONOMIC BELT OF THE GREAT SILK ROAD

Abstract. The development of integration processes in the Central Asian region and increasing its role in the world community will contribute to the stabilization of the political and economic situation, more efficient use of natural resource potential, increase the competitiveness of its actors, the rating of the region's states in the global human development index, attract external investors, create prerequisites for the formation of a single economic space in this region. The purpose and objective of this study is to identify the prerequisites for the transformation of cooperation into integration based on the analysis of the development of cooperation between the states of the Great Silk Road Economic Belt. The Economic Belt of the Great Silk Road is a modern initiative aimed at creating trade and infrastructure links between the countries of Eurasia and beyond. In this study, we analyze the methodology of the formation and influence of the economic belt of the Great Silk Road on regional and global economic development. The research methodology includes the analysis of official documents, statistical data and academic research, as well as expert assessments. The Economic Belt of the Great Silk Road is an innovative concept that promotes the integration and development of regions through the expansion of trade and economic ties. Its successful implementation can lead to the creation of a more sustainable and prosperous global community. The Great Silk Road Economic Belt is an extensive initiative aimed at strengthening economic ties between the countries of Eurasia and beyond. This ambitious strategy, proposed by China in 2013, is focused on creating a network of trade routes, infrastructure projects and economic corridors. The results of the initiative are diverse: they include an increase in trade, investment in infrastructure, strengthening political relations between participating countries and stimulating economic growth in the region. However, challenges arise on the way to implementation, such as geopolitical tensions, financial difficulties and environmental problems. Distinctive feature/value – the paper provides a SWOT analysis of the impact of the economic belt of the Great Silk Road on the development of economic and political integration.

Key words: cooperation, integration, economic belt, silk road, swot analysis.

Автор туралы мәлімет:

Рамазанов Алтай, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, экономика ғылымдарының докторы, профессор, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Рамазанов Алтай, главный научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, профессор, доктор экономических наук, Алматы, Казахстан.

Information about autor:

Ramazanov Altay, Chief Researcher of the R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Economic Sciences, Professor, Almaty, Kazakhstan.

МРНТИ 11.25.91

Дюшекеев Д.С.

*Чрезвычайный и Полномочный Посол Кыргызской Республики в Республике Казахстан,
Астана, Казахстан*

E-mail: krembassyastana@gmail.com

О РАЗВИТИИ И ПЕРСПЕКТИВАХ КЫРГЫЗСКО-КАЗАХСТАНСКИХ ОТНОШЕНИЙ С МОМЕНТА ОБРЕТЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ ДВУХ СТРАН

Аннотация. В статье рассматриваются основные направления сотрудничества между Кыргызстаном и Казахстаном в торгово-экономической, гуманитарной и политической сферах. На основе анализа политических контактов между правительствами Кыргызстана и Казахстана автор приходит к выводу о положительной динамике взаимодействия двух стран в различных отраслях и сферах экономики. Особое значение придается регулярным межрегиональным экономическим форумам двух стран. Цель данной статьи – проанализировать основные направления сотрудничества двух тюркских государств в социально-экономической, гуманитарной, научной и образовательной сферах деятельности. В статье основной упор автор делает на различных аспектах двустороннего сотрудничества двух стран. Использование методов анализа и синтеза, а особенно сравнительного метода показало успешное развитие отношений двух тюркских государств. Это обусловлено тесными многовековыми связями кыргызского и казахского народов, их общей исторической судьбой, отсутствием каких-либо серьезных проблем в межгосударственных взаимоотношениях Кыргызстана и Казахстана. На основе анализа заключенных между двумя странами межправительственных соглашений автор приходит к выводу о широких перспективах сотрудничества Кыргызской Республики и Республики Казахстан прежде всего в различных отраслях экономики, приграничного взаимодействия органов государственной власти двух государств. В статье особое внимание уделяется сотрудничеству учреждений и организаций регионов в области культуры.

Ключевые слова: Кыргызстан, Казахстан, кыргызско-казахские отношения, торгово-экономическое и гуманитарное сотрудничество, кыргызско-казахские экономические форумы.

Введение

31 августа 2021 года независимости Кыргызстана исполнилось 30 лет. Такую же юбилейную дату братская нам Республика Казахстан отмечает 16 декабря текущего года. И по случаю этих важных для наших стран событий, я хотел бы осветить тему кыргызско-казахстанских отношений. Дипломатические связи между Кыргызстаном и Казахстаном были установлены 15 октября 1992 года. Вместе с тем, важно напомнить, что теплые отношения между народами двух стран поддерживались и ранее. С древних времен они были связаны родственными, языковыми, культурными и духовно-нравственными узами. Все это свидетельствует об общности исторической судьбы народов Кыргызстана и Казахстана, которая служит ключевым фактором в развитии двустороннего сотрудничества на современном этапе.

Материалы и методы исследования

При написании данной статьи нами использованы общенаучные методы анализа и синтеза. Кроме того, в рамках нашего исследования весьма продуктивным оказался

сравнительный метод, предполагающий сопоставление показателей социально-экономического развития отдельных стран региона Центральной Азии, в том числе Кыргызстана и Казахстана.

Обсуждение

В настоящее время существует немало научных трудов, а также отдельных заметок и статей, посвященных общим вопросам взаимодействия и сотрудничества в различных областях экономики, социальной и гуманитарной сферах между Кыргызской Республикой и Республикой Казахстан [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; и др.]. Однако несмотря на многочисленность такого рода работ, по большей части вопросы кыргызско-казахских межгосударственных отношений в них рассматриваются в контексте регионального сотрудничества между странами Центральной Азии, либо в связи с интересами отдельных региональных держав (Россия, КНР) или США [11; 12; 13; 14; 15]. Лишь в некоторых работах [см. напр., 10] непосредственно рассматриваются вопросы двусторонних отношений между Кыргызстаном и Казахстаном. Исход из этого в нашей статье мы обращаем внимание на взаимодействие и сотрудничество двух стран как на уровне глав государств, так и на уровне отдельных министерств и ведомств.

Результаты исследования

С момента установления дипломатических отношений кыргызско-казахстанское сотрудничество получило новую динамику, стали носить по-настоящему добрососедский, дружественный и партнерский характер. Так, например, между государствами создана обширная договорно-правовая база, охватывающая практически все сферы межгосударственного взаимодействия. А на сегодняшний день, подписаны свыше 180 межгосударственных, межправительственных и межведомственных документов. При этом, основополагающими из них, являются Договор о вечной дружбе и Договор о союзнических отношениях, в которых определены общие стратегические цели, концептуальные подходы и направления долгосрочного и стабильного развития кыргызско-казахстанского сотрудничества. И здесь, я хотел бы отметить историческую роль первого Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева в построении доверительных, поистине братских отношений и взаимовыгодного сотрудничества между нашими странами. Установленные союзнические отношения и стратегическое партнерство создали условия для образования таких двусторонних органов как, Высший межгосударственный совет, Межпарламентский совет, Межправительственный совет и Совет министров иностранных дел, которые на своих заседаниях рассматривают состояние и перспективы двусторонних отношений, а также, актуальные вопросы, представляющие взаимный интерес.

Ключевую роль в укреплении двустороннего сотрудничества также играют регулярные встречи и переговоры на высоком и высшем уровнях. За годы независимости, между странами состоялись большое количество мероприятий, встреч на различных уровнях, подписаны договоренности по политическим, торгово-экономическим и культурно-гуманитарным сотрудничествам. Только за 8 месяцев текущего года, главы государств двух стран провели четыре телефонных разговора и одну встречу в рамках участия в консультативной встрече глав государств Центральной Азии, прошедшей в Туркменистане. Вместе с тем, главным событием текущего года стал состоявшийся 2–3 марта первый государственный визит Президента Кыргызской Республики С.Жапарова в Республику Казахстан после его избрания на высшую должность, сразу после окончания, которого глава государства Республики Казахстан принял решение отправить в Кыргызстан гуманитарную помощь в виде 10 тысяч тонн пшеничной муки, которая была доставлена в Бишкек в мае текущего года. В июле этого года, Минздрав Кыргызстана принял от казахстанской

стороны очередной груз с гуманитарной помощью медицинского назначения в виде 25 тысяч доз казахстанской вакцины QazVac.

Поддерживаются регулярные контакты также на уровне глав правительств и внешнеполитических ведомств Кыргызстана и Казахстана, а также, руководителей профильных министерств и ведомств. По приглашению Министра иностранных дел Кыргызской Республики Р. Казакбаева, глава внешнеполитического ведомства Республики Казахстан М. Тлеуберди 28-29 мая посетил Кыргызскую Республику с ответным официальным визитом, который позволил сторонам «сверить часы» по ключевым вопросам двусторонней и многосторонней повестки дня и наметить перспективы дальнейшего взаимодействия.

Таким образом, за эти годы независимости заложен прочный фундамент двусторонних отношений. На сегодня, между странами нет каких-либо территориальных претензий и политических противоречий. Актуальные вопросы в отношениях двух государств решаются посредством проведения встреч и переговоров.

В планах на ближайшую перспективу значатся проведение ответного визита Президента Республики Казахстан К.Ж. Токаева в Кыргызскую Республику, очередных заседаний Высшего межгосударственного совета, Межпарламентского совета, Межправительственного совета и Совета министров иностранных дел двух стран.

Одной из главных основ развития и поддержания дружественных, стратегическо-партнерских отношений между государствами является торгово-экономическое сотрудничество. В отличие от 2020 года, когда из-за пандемии Ковид-19 и ограничительных карантинных мер снизилась деловая активность между государствами, в текущем году, в торгово-экономической сфере наблюдается позитивная тенденция.

В январе-июне 2021 г. объем двусторонней торговли составил 495,6 млн долларов и в сравнении с аналогичным периодом 2020 года увеличился на 28,4%. Приток прямых инвестиций из Казахстана за I квартал 2021 года составил 8,1 млн долларов. По сравнению с аналогичным периодом 2020 года объемы притока казахстанских инвестиций в экономику Кыргызстана увеличились на 8%. Казахстан является одним из основных торговых партнеров Кыргызстана. Казахские инвесторы, бизнес-структуры, предприниматели активно работают на рынке Кыргызстана. В нашей стране работают свыше 300 совместных предприятий с участием казахстанского капитала, а в Казахстане зарегистрировано порядка 250 совместных предприятий с участием киргизского капитала.

Актуальные и перспективные вопросы в торгово-экономической сфере регулярно обсуждаются как между главами государств, так и между правительствами двух стран.

По итогам состоявшегося государственного визита нашего Президента в Республику Казахстан и 9-го заседания Кыргызско-Казахстанского межправительственного совета, которое состоялось в апреле 2021 года в Казахстане, стороны подписали важные документы в данном направлении. В рамках исполнения договоренностей, достигнутых на высшем и высоком уровнях, образована рабочая группа под руководством заместителей глав правительств двух стран по увеличению объемов взаимного товарооборота до 1 млрд долларов, оперативному решению вопросов в области двусторонней торговли, транзита и логистики.

В августе текущего года в Бишкеке прошла казахстанская торгово-экономическая миссия, организаторами которой выступили Министерство инвестиций Кыргызской Республики и Министерство торговли и интеграции Республики Казахстан. В ходе данного мероприятия были заключены экспортные контракты на 13 млн долларов.

В целях раскрытия потенциала приграничного сотрудничества на правительственном уровне, достигнута договоренность о проведении кыргызско-казахстанского первого межрегионального форума. В данном контексте необходимо отметить, что межрегиональное

сотрудничество становится существенным фактором расширения двустороннего торгово-экономического сотрудничества. Активизируются контакты на уровне местных органов власти. В настоящее время налажены связи и подписаны соглашения о побратимских отношениях между четырьмя областями Кыргызстана и Казахстана – Иссык-Кульской и Алматинской, Ошской и Карагандинской, Джалбульской и Таласской и Чуйской и Туркестанской областями, а также столицами и городами двух стран – Бишкеком и Астаной и г. Ош и Таразом. Такой же механизм сотрудничества предполагается установить и с другими областями двух стран.

В текущем году на кыргызско-казахстанской государственной границе завершена реконструкция пункта пропуска «Ак-Жол» – «Кордай», в ближайшее время планируется довести до конца строительство незавершенного моста и нового моста на КПП «Ак-Тилек» – «Карасу», увеличить режим работы КПП «Каркыра» – «Кеген» со светлого времени суток на круглосуточный, а также, организовать на границе двух стран совместные логистические центры для обеспечения беспрепятственного перемещения товаров и грузов через территорию Кыргызстана и Казахстана.

Думаю, что поручение глав двух государств довести торговлю до миллиардной отметки в ближайшее время вполне осуществимо и этому будут способствовать запланированные мероприятия, которые, несомненно, создадут благоприятные условия для активного взаимодействия между бизнес-структурами наших стран.

По линии культурно-гуманитарного сотрудничества, на регулярной основе проводятся различные культурные, научные и спортивные мероприятия, налаживаются тесные контакты между молодежью и учреждениями образования двух государств. Из последних, можно отметить проведение в 2018 году целой серии мероприятий в Казахстане, приуроченных к празднованию 90-летия Ч.Айтматова, в рамках которых прошла также презентация книги видного государственного и общественного деятеля Кыргызстана Ж.Сааданбекова на казахском языке «Философия Чингиза Айтматова». В этом же году в столице Казахстана была открыта улица им. Ч.Айтматова.

В 2019 году в Казахстане состоялись: семинар, посвященный эпосу «Манас», и форум на тему «Манас – вечное наследие Великой степи», в рамках которых были презентованы книги на казахском языке «Жанжаза» С. Раева, «Балалык кез» Ч. Айтматова, «Современная кыргызская поэзия», а также, эпос «Манас» по версии М. Мергенбаева на латинице.

Культурно-гуманитарное взаимодействие наших стран продолжилось и в 2020 году, несмотря на пандемию Ковид-19. Так, знаковым событием стала публикация эпоса «Манас» под названием «Манас – кыргыз халкынын эпосу» на казахском языке, и стал вторым изданием впервые за 60 лет. За огромный вклад в развитие и популяризацию жемчужины киргизского народного творчества единственный манасчи в Казахстане Б. Алимжанов был награжден орденом «Достук», которому высокую награду вручил лично Президент Кыргызской Республики С. Жапаров. 9 июня 2021 года в Национальной академической библиотеке Республики Казахстан Б. Алимжанов презентовал новую книгу «Манас», «Семетей» и «Сейтек» на казахском языке. Необходимо отметить, что сотрудничество театральных коллективов двух стран является одним из наиболее успешных взаимодействий на протяжении многих лет, и 2021 год не стал исключением. В частности, 21–29 июня текущего года прошла творческая встреча театров Казахстана, Узбекистана и Кыргызстана, посвященная 30-летию независимости Республики Казахстан и Дню столицы «Нур-Султан – столица искусств». В рамках мероприятия 28 июня т. г., на сцене нового Государственного академического казахского музыкально-драматического театра имени Калибека Куанышбаева, состоялся показ моноспектакля «Үмүт» в постановке молодого режиссера У. Карыпбаева.

7-8 октября 2021 г. в г. Бишкеке прошли Дни культуры Казахстана. Официальную и творческую делегацию Дней казахской культуры в Кыргызстане, возглавила Министр культуры и спорта Республики Казахстан А. Раимкулова. В рамках Дней культуры состоялись дни казахстанского кино, выставка картин с археологическими артефактами Казахстана, этно-фольклорный концерт и опера «Абай» А. Жубанова и Л. Хамиди. Президент Кыргызской Республики С. Жапаров посетил гала-концерт, посвященный официальному открытию Дней культуры Казахстана в Кыргызстане. Теперь у нас на очереди проведение Дней культуры Кыргызстана в Казахстане. Кроме того, продолжаются работы по вопросу установки памятников Ч. Айтматову и Манасу в г. Астане и А.Кунанбаеву в г. Бишкеке, а также по увеличению квот, выделяемых ежегодно для бюджетного обучения граждан Кыргызстана в вузах Казахстана.

Заключение

Таким образом, у Кыргызстана и Казахстана впереди еще много планов, направленных на дальнейшее развитие и поддержание поступательной динамики развития сотрудничества по всем направлениям взаимного интереса, в деле которых нами будут приложены максимальные усилия.

Литература:

1. Шукушева Е.В. Опыт сотрудничества Европейского Союза и стран Центральной Азии в сфере образования // Вестник Брянского государственного университета. 2021. № 2. С. 139-149.
2. Мельников А.Б., Маркевич Ю.А., Фалина Н.В. Состояние и уровень развития интеграционных процессов в ЕАЭС как составляющие экономической безопасности интеграционного объединения // Вестник РУДН. Серия: Экономика. 2020 Vol. 28. No. 1. 55-71.
3. Иванов С.Г., Черноус Т.Ф. Формирование общего образовательного пространства Российской Федерации, Кыргызской Республики и Республики Казахстан // Человек и образование. 2013. № 2 (35). С. 18-25.
4. Караева Н.Б. О развитии и перспективе отношений Кыргызстана и Казахстана // International Journal of Humanities and Natural Sciences. 2023. Vol. 10-4 (85). С. 10-12.
5. Даулетова З.М. Компаративистский анализ политических систем Кыргызстана и Казахстана // International Journal of Humanities and Natural Sciences. 2019. Vol.9-1. С. 46-49.
6. Шахмен Е.Т. Пространственно-географические уровни экономической безопасности Казахстана и Кыргызстана // Российское предпринимательство. 2018. Т. 19 № 8. С. 2169-2184.
7. Бейсебаева Р.С. Интеграционные процессы на постсоветском пространстве: предпосылки, проблемы, перспективы // Вестник Томского государственного университета. История. 2017. № 50. С. 53-57.
8. Назарова А.К. Проблемы координации внешнеэкономических стратегий государств ЕАЭС при взаимодействии с Китайской Народной Республикой // Вестник Пермского университета. Политология. 2018. № 1. С. 158-169.
9. Комлякова Ю.Ю. Политика США в сфере образования в некоторых государствах Центральной Азии: Казахстан, Кыргызстан // Культура и образование. 2015. № 4 (59). С. 65–68.
10. Черевык К.А. Казахско-кыргызские отношения в период президентства А. Атамбаева (2011–2017 гг.): встречи глав государств // Вестник Поволжского института управления 2018. Т. 18. № 1. С. 33-39.

11. Абасова А.А., Абек М.А., Имаралиев Н. Внешнеполитический аспект в обеспечении безопасности и противодействия угрозам кибертерроризма в Республике Казахстан и Кыргызской Республике // Постсоветские исследования. 2023. Т.6. № 4. С. 639-650.

12. Каримова М. Перспективы экономического сотрудничества Таджикистана со странами ШОС // Центральная Азия и Кавказ. 2012. Т.15. Вып. 1. С. 159-168.

13. Толипов Ф. Россия центральноазиатская: уход, удержание или возвращение? // Центральная Азия и Кавказ. 2007. № 5 (53). С. 19-35.

14. Нарibaев М. Республика Казахстан и Организация экономического сотрудничества: современное состояние и перспективы взаимодействия // Центральная Азия и Кавказ. 2008. № 1 (55). С. 114-129.

15. Эргашев Б. Государство и общество в посткризисный период: опыт региональной проекции // Центральная Азия и Кавказ. 2009. № 6 (66). С. 146-156.

References:

1. Shukusheva Ye.V. Opyt sotrudnichestva Yevropeyskogo Soyuza i stran Tsentralnoy Azii v sfere obrazovaniya [Experience of cooperation between the European Union and Central Asian countries in the field of education] // Vestnik Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta. 2021. № 2. S. 139-149. [in Rus.]

2. Melnikov A.B., Markevich Yu.A., Falina N.V. Sostoyaniye i uroven razvitiya integratsionnykh protsessov v YeAES kak sostavlyayushchiye ekonomicheskoy bezopasnosti integratsionnogo obyedineniya [State and level of development of integration processes in the EAEU as components of economic security of integration association] // Vestnik RUDN. Seriya: Ekonomika. 2020 Vol. 28. No. 1. 55-71. [in Rus.]

3. Ivanov S.G., Chernous T.F. Formirovaniye obshchego obrazovatel'nogo prostranstva Rossyskoy Federatsii, Kyrgyzskoy Respubliki i Respubliki Kazakhstan [Formation of a common educational space of the Russian Federation, the Kyrgyz Republic and the Republic of Kazakhstan] // Chelovek i obrazovaniye. 2013. № 2 (35). S. 18-25. [in Rus.]

4. Karayeva N.B. O razvitii i perspektive otnosheny Kyrgyzstana i Kazakhstana [About the development and perspective of relations Kyrgyzstan and Kazakhstan] // International Journal of Humanities and Natural Sciences. 2023. Vol. 10-4 (85). S. 10-12. [in Rus.]

5. Dauletova Z.M. Komparativistky analiz politicheskikh sistem Kyrgyzstana i Kazakhstana [Comparative analysis of the political systems of Kyrgyzstan and Kazakhstan] // International Journal of Humanities and Natural Sciences. 2019. Vol.9-1. S. 46-49. [in Rus.]

6. Shakhmen Ye.T. Prostranstvenno-geograficheskiye urovni ekonomicheskoy bezopasnosti Kazakhstana i Kyrgyzstana [Spatial and geographical levels of economic security of Kazakhstan and Kyrgyzstan] // Rossyskoye predprinimatel'stvo. 2018. T. 19 № 8. S. 2169-2184. [in Rus.]

7. Beysebayeva R.S. Integratsionnye protsessy na postsovetskom prostranstve: predposylki, problemy, perspektivy [Problems of fuel and energy cooperation between Kyrgyzstan and Kazakhstan in the Eurasian space] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. 2017. № 50. S. 53-57. [in Rus.]

8. Nazarova A.K. Problemy koordinatsii vneshneekonomicheskikh strategy gosudarstv YeAES pri vzaimodeystvii s Kitayskoy Narodnoy Respublikoy [Problems of coordinating external economic strategies of the EAEU states in interaction with China] // Vestnik Permskogo universiteta. Politologiya. 2018. № 1. S. 158-169. [in Rus.]

9. Komlyakova Yu.Yu. Politika SShA v sfere obrazovaniya v nekotorykh gosudarstvakh Tsentralnoy Azii: Kazakhstan, Kyrgyzstan [US policy in the sphere of education in some Central Asian states: Kazakhstan, Kyrgyzstan] // Kultura i obrazovaniye. 2015. № 4 (59). S. 65-68. (in Rus.)

10. Cherevyk K.A. Kazakhsko-kyrgyzskiye otnosheniya v period prezidentstva A. Atambayeva (2011–2017 gg.): vstrechi glav gosudarstv [Kazakh-Kyrgyz Relations during the Presidency of A. Atambaev (2011–2017): Meetings of Heads of States] // Vestnik Povolzhskogo instituta upravleniya 2018. T. 18. № 1. S. 33-39. [in Rus.]

11. Abasova A.A., Abek M.A., Imaraliyev N. Vneshnepolitichesky aspekt v obespechenii bezopasnosti i protivodeystviya ugrozam kiberterrorizma v Respublike Kazakhstan i Kyrgyzskoy Respublike [Foreign policy aspect in ensuring security and countering cyberterrorism threats in the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic] // Postsovetskiye issledovaniya. 2023. T.6. № 4. S. 639-650. [in Rus.]

12. Karimova M. Perspektivy ekonomicheskogo sotrudnichestva Tadjikistana so stranami ShOS [Prospects for economic cooperation between Tajikistan and the countries of the Shanghai Cooperation Organization] // Tsentralnaya Aziya i Kavkaz. 2012. T.15. Vyp. 1. S. 159-168. (in Rus.)

13. Tolipov F. Rossiya tsentralnoaziatskaya: ukhod, uderzhaniye ili vozvrashcheniye? [Central Asian Russia: departure, retention or return?] // Tsentralnaya Aziya i Kavkaz. 2007. № 5 (53). S. 19-35. [in Rus.]

14. Naribayev M. Respublika Kazakhstan i Organizatsiya ekonomicheskogo sotrudnichestva: sovremennoye sostoyaniye i perspektivy vzaimodeystviya [The Republic of Kazakhstan and the Economic Cooperation Organization: current state and prospects for interaction] // Tsentralnaya Aziya i Kavkaz. 2008. № 1 (55). S. 114-129. [in Rus.]

15. Ergashev B. Gosudarstvo i obshchestvo v postkrizisny period: opyt regionalnoy proyeksii [State and society in the post-crisis period: experience of regional projection] // Tsentralnaya Aziya i Kavkaz. 2009. № 6 (66). S. 146-156. [in Rus.]

Дюшекеев Д. С.

*Қырғыз Республикасының Қазақстан Республикасындағы Төтенше және Өкілетті
Елшісі, Астана, Қазақстан
E-mail: krebassyastana@gmail.com*

ҚЫРҒЫЗСТАН МЕН ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІН ЖАРИЯЛАҒАННАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ДАМУЫ МЕН БОЛАШЫҒЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада Қырғызстан мен Қазақстан арасындағы сауда-экономикалық, гуманитарлық және саяси салалардағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттары талқыланады. Қырғызстан мен Қазақстан үкіметтері арасындағы саяси байланыстарды талдау негізінде автор екі елдің экономиканың әртүрлі секторлары мен салаларындағы өзара іс-қимылының динамикасы жақсы деген байлам жасайды. Екі елдің тұрақты өңіраралық экономикалық форумдарына ерекше мән береді. Бұл мақаланың мақсаты – екі түркі мемлекеті арасындағы әлеуметтік-экономикалық, гуманитарлық, ғылыми және білім беру саласындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттарын талдау. Мақалада автор екі ел арасындағы екіжақты ынтымақтастықтың түрлі аспектілеріне тоқталады. Анализ бен синтез әдістерін, әсіресе салыстырмалы әдісті қолдану арқылы автор екі түркі мемлекеті арасындағы қарым-қатынастың сәтті дамығанын көрсетті. Бұл қырғыз және қазақ халықтарының ғасырлар бойы тығыз байланысы, олардың ортақ тарихи тағдыры, Қырғызстан мен Қазақстанның мемлекетаралық қарым-қатынасында ешқандай күрделі проблемалардың жоқтығымен байланысты. Екі ел арасында жасалған үкіметаралық келісімдерді талдау негізінде автор Қырғыз Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасындағы, ең алдымен, экономиканың әртүрлі салаларындағы ынтымақтастықтың кең келешегі бар деген қорытындыға келеді.

Мақалада облыс мекемелері мен ұйымдарының мәдениет саласындағы ынтымақтастығына ерекше назар аударылған.

Кілт сөздер: Қырғызстан, Қазақстан, қырғыз-қазақ қарым-қатынастары, сауда-экономикалық және гуманитарлық ынтымақтастық, қырғыз-қазақ экономикалық форумдары.

Dyushekeyev D.S.

Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Kyrgyz Republic to the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
E-mail: krembassyastana@gmail.com

ABOUT DEVELOPMENT AND PROSPECTS KYRGYZ-KAZAKH RELATIONS SINCE THE INDEPENDENCE OF THE TWO COUNTRIES

Abstract. The article discusses the main areas of cooperation between Kyrgyzstan and Kazakhstan in the trade, economic, humanitarian and political spheres. Based on an analysis of political contacts between the governments of Kyrgyzstan and Kazakhstan, the author comes to the conclusion about the positive dynamics of interaction between the two countries in various sectors and areas of the economy. Particular importance is attached to regular interregional economic forums of the two countries. The purpose of this article is to analyze the main areas of cooperation between the two Turkic states in the socio-economic, humanitarian, scientific and educational spheres of activity. In the article, the author focuses on various aspects of bilateral cooperation between the two countries. The use of methods of analysis and synthesis, and especially the comparative method, showed the successful development of relations between the two Turkic states. This is due to the close centuries-old ties of the Kyrgyz and Kazakh peoples, their common historical destiny, and the absence of any serious problems in the interstate relations of Kyrgyzstan and Kazakhstan. Based on an analysis of intergovernmental agreements concluded between the two countries, the author comes to the conclusion that there are broad prospects for cooperation between the Kyrgyz Republic and the Republic of Kazakhstan, primarily in various sectors of the economy, and cross-border interaction between government bodies of the two states. The article pays special attention to the cooperation of regional institutions and organizations in the field of culture.

Key words: Kyrgyzstan, Kazakhstan, Kyrgyz-Kazakh relations, trade, economic and humanitarian cooperation, Kyrgyz-Kazakh economic forums.

Сведения об авторе:

Дюшекеев Дастан Станбекович, Чрезвычайный и Полномочный Посол Кыргызской Республики в Республике Казахстан, Астана, Казахстан.

Автор туралы мәлімет:

Дюшекеев Дастан Станбекович, Қырғыз Республикасының Қазақстан Республикасындағы Төтенше және Өкілетті Елшісі, Астана, Қазақстан.

Information about author:

Dyushekeyev Dastan Stanbekovich, Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Kyrgyz Republic to the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

FTAMP 11.25.67

Әбжаппарова Б. Ж.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

E-mail: hadisha_1960@mail.ru

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ЕВРОПАЛЫҚ ОДАҚ СТРАТЕГИЯСЫ

Аңдатпа. Еуропалық Одақтың да, аймақ елдерінің де мүдделерін қанағаттандыратын Орталық Азия аймағына қатысты өзара тиімді ынтымақтастықты жүзеге асырудың бірыңғай тәсілдерін қалыптастыру сатысында. Еуропалық Одақтың Орталық Азияға қатысты стратегиялар деп аталатын алғашқы бағдарламалық құжаттары, негізінен, аймақтағы өзінің саяси және экономикалық қатысуын қолдауға бағытталған іс-қимыл жоспарлары ғана болды. Сонымен қатар, Орталық Азия елдері халықаралық аренада толыққанды субъектілер және тиісінше тең құқықты әріптестер ретінде Еуропалық Одақпен прагматикалық өзара іс-қимылға мүдделі болған. 2019 жылы Еуропалық Одақ 2007 жылғы алдыңғы құжаттың орнына келген Орталық Азия бойынша жаңа стратегияны қабылдады. Мақаланың мақсаты - Орталық Азия мен Еуропалық Одақ арасындағы қарым-қатынастардың жаңа трендтерін осы процестің екі қатысушысы тұрғысынан және Еуропалық Одақтың тиісті бағдарламалық құжаттарының эволюциясы тұрғысынан талдау болып табылады. Еуропалық саясаткерлердің пікірінше, ол екі аймақ арасындағы қарым-қатынастың жаңа кезеңін, олардың арасындағы өзара әрекеттесудің жетілдірілген тәсілдерін белгілейді. Мақалада тарихи зерделеу әдісі арқылы ЕО стратегиясын қалыптасу мен даму барысын қарастырылады. Контент-талдау әдісі арқасында ЕО Орталық Азияға қатысты стратегиялық құжаттарының мазмұны зерделенді. Еуропалық Одақтың Орталық Азияға қатысты стратегиясы ЕО-ның осы аймақтағы мүдделерін көрсететін бірқатар негізгі бағыттар мен стратегиясының бірнеше негізгі әлеуметтік-экономикалық және қауіпсіздік аспектілерін қамтиды деп қорытынды жасалады.

Кілт сөздері: Еуропалық Одақ, Орталық Азия, стратегия, ынтымақтастық, өзара байланыстық.

Кіріспе

Орталық Азия елдері Еуропалық Одақ үшін қауіпсіздік мәселелерін шешу, сондай-ақ логистика тұрғысынан маңызды. Олар ЕО пен жалпы Азияның кең аймағы арасындағы байланыс алаңы ретінде қызмет етуге әбден қабілетті, сондықтан қазіргі таңда оларға деген қызығушылық азаймай отыр. Сонымен қатар, бұл аймақта ЕО АҚШ-пен серіктестікте әрекет ете алады, қауіпсіздіктің алдын ала отырып, сонымен бірге Ресей және Қытаймен сөзсіз бәсекелесе алады. ЕО-тың өңірге деген қызығушылығы мен маңыздылығы ЕО-тың 2019 жылға арналған Орталық Азияға қатысты жаңа Стратегиясында (бұл екінші стратегия, біріншісі 2007 жылы қабылданған) көрініс тапты [1]. Осы уақытқа дейін тараптар бір-бірін жеткілікті түрде зерттеп үлгерді. Бұрынғыдай тек Түркіменстан ғана шетелдіктер үшін аз танымал және жабық ел болып қала берді. Мұнда 2019 жылға дейін Еурокомиссияның өкілдігі болған жоқ – тек 2019 жылдың шілдесінде Түркіменстан астанасында ЕО байланысты кеңсесі жұмыс істей бастады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Жұмыстың әдістемелік негізі - ең алдымен, оның қалыптасуы мен дамуына әсер ететін факторлардың жиынтығын ескере отырып, зерттеу тақырыбын динамикада қарастыруға

мүмкіндік беретін – тарихи принцип болып табылады. Сондай-ақ, жұмыста контент-талдау әдісі белсенді қолданылды, соның арқасында Еуропалық Одақтың Орталық Азияға қатысты стратегиялық құжаттарының мазмұны зерделенді. Жүйелі талдау әдісі зерттеу тақырыбына тұтас процесте туындайтын сұрақтар жиынтығы ретінде жақындауға мүмкіндік берді, автор зерттелетін құбылыстардың ерекшеліктерін, сондай-ақ олардың өзара байланысы мен өзара тәуелділігін көрсетуге тырысты.

Талқылау

Еуропалық Одақтың Орталық Азиядағы Стратегиясының тақырыбы, мысалы, АҚШ, Ресей немесе қытайдың осы аймақтағы стратегиясына қарағанда аз зерттелген. Алайда, соңғы жылдары бұл тақырыпқа деген қызығушылық біртіндеп артып келеді, өйткені Орталық Азия көптеген әлемдік актерлердің геосаяси және экономикалық мүдделері үшін маңызды бола бастады. Тақырып Басқа аймақтармен салыстырғанда аз зерттелгенімен, Орталық Азиядағы ЕО стратегиясына, әсіресе Қытайдың экономикалық және саяси байланыстарын кеңейту және аймақтағы басқа әлемдік ойыншылардың қатысуын арттыру сияқты геосаяси өзгерістер контекстінде қызығушылық артып келеді.

Зерттеу нәтижелері

Стратегия екіжақты ғана емес, сонымен қатар адам құқықтары және заң үстемдігі, демократия және тиімді басқару; білім беру; экономикалық даму; сауда және инвестиция; энергетика және көлік; қауіпсіздік қоршаған орта; ортақ қауіптер салалар мен мәдениетаралық диалогты қамтыған көп тарапты (жалпы аймақтық) ынтымақтастықты да қарастырды [2].

ЕО-тың Орталық Азия стратегиясы 2013 жылға дейінгі кезеңге әзірленгеніне және оны бір мезгілде ЕО-тың 2014-2020 жылдарға арналған жаңа қаржылық жоспарын жаңартумен қатар жоспарланғанына қарамастан, аймақтағы ЕО-тың жаңа стратегиясы тек 2019 жылдың маусымында қабылданды [3, 7-б.]. Қазір Еуропалық Одақ Орталық Азиядағы көптеген қауіпсіздік мәселелерді (шекаралық бақылауды қамтамасыз ету, экстремистік және террористік әрекетке қарсы тұру қызметі, есірткінің заңсыз айналымына қарсы күрес және т.б.) Ауғанстандағы жағдаймен байланысты кең ауқымда қарастыру үстінде.

Жаңартылған стратегияда ішкі аймақтық экономикалық кооперация мен интеграция мәселелері маңызды орын алады.

Кеңейтілген әріптестік және ынтымақтастық туралы екіжақты келісімдерге ерекше назар аударылып отыр. Мұндай келісімдер ЕО-пен ынтымақтастық және оның Орталық Азияда жүргізіп отырған стратегияның тиімділігінің көрсеткіші бағыты болып табылады.

Осындай келісімдерге қол қою арқылы ортақ құндылықтар, демократия және заң үстемдігі, адам құқықтары, тұрақты дамуға ерекше назар аударылып, Орталық Азия республикалары ЕО нормаларын қабылдауға дайын екендіктерін мәлімдеп және оларды ұлттық негізде қолданысқа енгізіп, ЕО нормативтік күшін мойындайтындығын білдіріп отыр.

Орталық Азия және ЕО елдері 2021 жылы 15 тамыздан бастап билік басына келген жаңа Ауғанстан билігін мойындау жөнінде бірлескен шешім әлі қабылдаған жоқ.

«Жаңа» стратегияда Еуропа мен Азияны байланыстырудағы географиялық орны мен шешуші рөлін, орасан зор энергетикалық ресурстарын (Қазақстан ЕО-қа шикі мұнайдың төртінші жеткізушісі) ескере отырып, Орталық Азия аймағының ЕО үшін өсіп келе жатқан маңыздылығын және айтарлықтай нарықтық әлеуетін көрсетеді (70 млн. тұрғындары, олардың 35%-ы 15 жасқа дейінгілер) [4].

2021 жылдың қарашасында Тәжікстанда Еуропалық Одақтың сыртқы саясат жөніндегі Жоғарғы өкілі Жозеп Боррел мен халықаралық әріптестік жөніндегі комиссары Ютта Урпилайненнің Орталық Азия елдерінің сыртқы істер министрлерімен он жетінші кездесуі

өтті. Оған Тәжікстан, Түркіменстан, Өзбекстан, Қазақстан және Қырғызстанның сыртқы істер министрлері қатысты. Бұл кездесуде тараптар үш мәселені: Ауғанстандағы жағдай, коронавируспен күрес жағдайында ынтымақтастықты қалпына келтіру, сондай-ақ ЕО жасыл бастамаларын талқылады. Гидроэнергетиканың болуы аймаққа ЕО-тың барлық елдерімен бірге жасыл энергетикаға көшуге мүмкіндік беретіні атап өтілді.

Алайда, ең маңыздысы - қауіпсіздік мәселесі болды. Атап айтқанда, келіссөздер барысында ЕО-тың екі бастамасын жүзеге асыру барысы: Орталық Азиядағы шекараны басқаруға жәрдемдесу бағдарламасы және Орталық Азиядағы құқық қорғау саласындағы терроризмге қарсы жобасы жан-жақты талқыланды. Сондай-ақ кездесуде тараптар «Талибан»* (Ресейде және бірқатар басқа елдерде террористік ұйым ретінде тыйым салынған)» ықпалын шектеу және тежеу үшін гуманитарлық көмек пен аймақтық ынтымақтастық туралы келісті.

Еуропалық Одақ сондай-ақ бұрынғы кеңестік республикаларға «Ауғанстанды қолдау» деп аталатын 1 миллиард € көлемінде пакетін беріп, оның жартысы іс жүзінде дағдарыстан зардап шеккен Ауғанстанмен көрші елдерге арналды. Алайда, Брюссельдің босқындарды қабылдауға қаржылық қолдау көрсетуге қатысты ұстанымы анық емес, дегенмен жергілікті биліктің көпшілігі оларды орналастыруға әзірше ықылас танытпай отыр.

2022 жылы ақпандағы кездесуден кейін жарияланған бірлескен коммюникеде ЕО пен Орталық Азия елдерінің өкілдері «Ауғанстандағы оқиғалардың аймақтық салдарларына ортақ алаңдаушылық» білдірді және «Ауғанстан территориясына террористерді орналастыру үшін база ретінде пайдалануға жол бермеу қажеттігін атап өтіп, терроризмді қаржыландыру немесе басқа елдерге экспорттаудың алдын-алу» керектігіне назар аударды. Кездесуге қатысушылар ЕО мен Орталық Азия арасындағы лаңкестікпен, ұйымдасқан қылмыспен, адам саудасымен, заңсыз көші-қонмен күресу және шекараны басқару сияқты салалардағы ынтымақтастықты жандандыруға келісті.

Бұл ретте Еуроодақ өкілдері аймақ елдерінің үкіметтері демократияландыру мен реформалар жолымен ілгері жылжитын болса, оларға қолдау көрсетуге дайын екендіктерін білдірді.

Бұл сөздер Брюссельдің барлық бағыттардағы сыртқы қызметіндегі негізгі жолы болып қала береді, Ол серіктестердің саяси ұстанымдарымен байланысты және оларды Брюссельдің шенеуніктерінің өздері де бағалайды. Атап айтқанда, ЕО-тың Орталық Азияға арналған 2019 жылғы Стратегиясында ЕО-тың аймақаралық ынтымақтастықтағы, шешім қабылдау үдерісіндегі негізгі ұстанымдары көрсетілген. Сондықтан ынтымақтастықтың барлық түрінің саяси мәні бар.

Еуропалық Одақ өкілдері 2022 жылы Орталық Азия елдерімен ынтымақтастықты нығайтуға дайын екендіктерін білдірді. Бір қызығы, олар: «ЕО Орталық Азия аймағынан алыс орналасқанымен, бұл қашықтықты еңсеруге мүмкіндігі мен ниеті бар және келешекте ұзақ мерзімді сенімді серіктес болып табылады», - деп баса назар аударды. ЕО-тың аймақтағы болашақта ілгерілеуі өте маңызды бастама «ЕО-тың Жаһандық қақпа жобасы» болып табылады. Ол ЕО-тың серіктес елдеріндегі технологиялар мен инфрақұрылымға 40 миллиард €-дан астам қаражат бөлуді жоспарлап отыр және көпшілік оны Қытайдың «Бір белдеу», «бір жол» бағдарламасына жауап ретінде қарастырады. Бұл бастама Брюссельдің қамқорлығымен Орталық Азиядағы инфрақұрылымдық жобаларды ілгерілетуде Еуропалық Одақтың барлық қолда бар құралдары мен ресурстарын біріктіруге арналған.

Дегенмен, инвестициядан бөлек экологиялық және демократиялық стандарттарға өте қатаң талаптар ұсынылатынын ескере отырып, оны еуропалық шенеуніктердің өздері бағалайды. Бұған қоса, ЕО-тың аймақты қолдаудағы қаржылық мүмкіндіктері Қытай мен Ресейдің қаржылық мүмкіндіктерімен салыстыруға келмейді.

ЕО-ның Орталық Азия елдерімен 2022 жылғы кездесуінде бұл мәселелер өте мұқият

талқыланады. ЕО үшін басты мәселе – Орталық Азия аймағындағы бірліктің жоқтығы, мемлекеттер арасындағы қақтығыстардың болуы (шекара, су және энергетика), экономикалық проблемалар, кейде тіпті саяси тұрақсыздық және болашақ ынтымақтастықты әртүрлі көзқараста қабылдау. Бұл ретте Брюссельмен өзара әрекеттесу де аймақ елдерінің өздері арасындағы бәсекелестік болып табылады. Бірақ ЕО-тың жаһандық жобаларын жүзеге асыру үшін дәл теңгерімді үйлестіру қажет.

Қытайға қарағанда қаржылық шығындар аз болғандықтан, бұл мәселе шешуші орын алады. Өйткені, Қытай жоспарлы, жүйелі әрі прогрессивті стратегия мен қаржылық ресурстардың арқасында бұл кедергіні дәл айналып өтіп отыр. Сонымен қатар, аймақ мемлекеттерінің нақты экономикалық ынтымақтастығы олардың Ресеймен өзара іс-қимылымен және ЕО бәсекелестікке түсетін және ішінара тіпті тосқауыл қоюға тырысатын еуразиялық интеграцияның Орталық Азия векторын ілгерілетумен қамтамасыз етіледі. Сонымен қатар, аймақтағы әскери-саяси ынтымақтастық ҰҚШҰ мен ШЫҰ өкілдік ететін басқа да халықаралық ұйымдардың арқасында дамып келеді.

2005 жылы Орталық Азиядағы ЕО-тың арнайы өкілі лауазымы бекітілді. 2021 жылдың 21 маусымында бұл қызметке фин дипломаты Тери Хакала тағайындалды. Оның Финляндия Сыртқы істер министрлігінде жұмыс істеген кезінен бастап Ресейде, Шығыс Еуропада және Орталық Азияда үлкен дипломатиялық тәжірибесі бар. Сондықтан мұндай тағайындауды ЕО позициясын нығайтуға деген ұмтылыс деп түсіну керек.

2021 жылы тамызда Хакала Өзбекстанға ресми сапармен барды. Айта кету керек, Еуропалық Одақтың арнайы өкілдері ресми түрде Еуропалық сыртқы байланыс қызметінің иерархиясына кірмейді және ЕО сыртқы саясаты саясатының қосымша құралы ретінде қарастырылады, оның имиджіне оң әсер етеді.

Брюссельдің аймақтағы позициясын нығайтудағы басты үміті ЕО-тың бірінші стратегиясын қолдау үшін 2010 жылы жұмысын бастаған Орталық Азияға арналған Инвестициялық қормен байланысты. Әдетте қор қоршаған ортаны қорғау, энергетика және әлеуметтік инфрақұрылым саласы бойынша мемлекеттердегі ЕО жобаларын қаржыландырады. Оның үстіне Еуропа елдері Орталық Азия елдерінің сыртқы саудасының жалпы көлемінің үштен бір бөлігін құрайтын ірі сауда серіктесіне айналды.

Бұл жағдайға негізінен сауда артықшылықтарының нақты бағдарламалары арқылы қол жеткізілді. Осылайша, Орталық Азияның бес республикасының үшеуі (Қырғызстан, Өзбекстан және Тәжікстан) ЕО-ның Жалпы артықшылықтар схемасының (GSP) бөлігі болып табылады, ал Өзбекстан мен Қырғызстан да GSP+ (тұрақты дамуды ынталандырудың арнайы тетігі және жасыл басқару мүшелері болып табылады), бұл елдерге ЕО нарығында артықшылықтар береді. Артықшылық режимінің арқасында Брюссель өзінің нарығына осал және дамушы елдерден келетін тауарларға импорттық баж салығын алып тастады.

Орталық Азия республикалары Ресейдің Украинадағы арнайы операциясына байланысты бейтарап позиция ұстанып отыр. Сондай-ақ Украинада болып жатқан оқиғаларға аймақ елдерінің дипломатиялық ведомстволарының берген бағасы да негізінен бейтарап болды. Объективті түрде мұндай ұстаным көпвекторлық пен тең қашықтықтың артында барынша бейтараптылықты сақтауға және сыртқы саясаттың негізгі қағидасы ретінде көпвекторлық саясатты пайдалануды одан әрі жалғастыруға мүмкіндік береді.

Дегенмен, ЕО-тың Орталық Азиямен жалпы саудасы төмен деңгейде қалып отыр. Аймақтан ЕО-қа экспорт негізінен бірнеше шикізат тауарларына, әсіресе шикі мұнайға, газға, металдарға және мақта талшығына бағытталған. ЕО экспортында машиналар мен көлік жабдықтары, сондай-ақ басқа да өнеркәсіп тауарлары басымдық алып отыр. Бұл өнімдер Еуропалық Одақтың Орталық Азияға экспортының жартысынан астамын құрайды.

Болашақта ЕО Орталық Азия елдерімен толыққанды және кең көлемдегі диалогқа кедергі келтіретін мәселелер – кедергілерді анықтауы керек.

Өңірлік ерекшелікті ескеру

Еуропалық одақтың Орталық Азия жөніндегі стратегиясы ай-мақ-тық ерек-ше-лікке мән бе-ре-ді. Дегенмен Жол картасын-да өңірдегі бес мемлекетпен екі-жақты қарым-қатынасты ны-ғай-ту да ескерілген. Әсіресе, Қытай-ға бәсе-ке-лес-тігіне қарсы тұру мәсе-лесі қоз-ғал-ған.

Украинадағы соғыс Орталық Азия мем-лекеттерін Ресейден алшақтауына итермеледі. Енді, босаған осы орынды Қытай алып, энергетика саласына ауқымды инвестиция құйып, көлік байланысын арттыруға мүдделі. Бірқатар келісімге қол қойылды. Мәселен, Қазақстан 2020 жылы Кеңейтілген әріп-тестік пен ын-тымақтастық туралы ке-лісім қабылданды. Өзбекстан, Қыр-ғыз-стан және Тәжікстанмен ынты-мақ-тастық бұрынғы Серік-тестік және ынтымақтастық туралы келісімдерге негіздел-ген. Дегенмен қазіргі таңда жаңа се-ріктестік және ынтымақ-тас-тық келісімі туралы келіссөздер жүр-гізіліп жатыр. Түрікмен-стан-мен қарым-қатынас 2010 жылы күшіне енді. Құжатты Еуро-па-лық пар-ламент ратификациялауы қажет.

Питер Станоның айтуынша, қазіргі жаһандық шектеулер мен Ресейдің Украинадағы заңсыз соғысы нәтижесінде туындаған гео-саяси жағдай Орталық Азия-мен қарым-қатынастың маңызын күшейтеді. Өңірде Еуропалық одақтың белсенді әрекет ете бастауы бұған дәлел.

Адам құқының маңызы

Еуропалық одақ Орталық Азия-мен қарым-қатынасы ны-ға-йып жатқанымен, аймақтағы адам құқықтарының жағ-дайы аландаушылық туғызып отыр. Стра-те-гиялық есепке дауыс бер-ген күннің ертеңіне Тәжік-с-тандағы бұқаралық ақ-парат құ-рал-дарына жасалған мем-ле-кеттік репрессияны, журналистерді не-гіз-сіз түрмеге жабуды және цен-зу-раны айыптайтын мәтін жү-мыс-қа алынды.

Бұған дейін Еуропалық парламент басқа да Орталық Азиядағы мемле-кеттерге қатысты осындай қарар қа-был-даған. Атап айтсақ, былтыр қазанда Өзбекстанға, шілдеде Қырғызстанға, 2021 және 2022 жылы Қазақстанға ес-кер-ту жасаған еді.

Бұған дейінгі декларация-лар-дағы секілді 17 қаңтардағы қарарда Орталық Азияда демо-кра-тиялық басқаруға, заң үс-тем-дігіне және адам құқық-та-рын қорғауға қатысты негізгі кем-ші-ліктері әлі де сақталып тұр-ға-ны-на, ке-йінгі кездері нашарлап кеткеніне назар аударылған.

Мұндай пікір Еуропалық одақтың дип-ломатиялық страте-гиясында кезде-се-тін қиын-дық-тар-ды анық көрсетеді. Еуропалық парламент депутаттары Еуро-па-лық комиссияны Жалпы преференциялар жүйесі плюс (GSP+) өтінімін ба-ғалау кезінде және кеңейтілген әріп-тес-тік пен ынты-мақ-тастық туралы жаңа келісім бойынша келіссөздер ке-зін-де осы жағдайды ескеруге шақы-рады.

Сыртқы саясат ұстыны

Питер Станоның айтуынша, адам құқықтары мен негізгі бос-тандықтарын құрметтеу – еуро-палық сыртқы сая-сат-тың ұ-с-тыны ретіндегі негізгі қағи-да. Бұл серіктестік туралы қолда-ныс-тағы келісімдерде көрініс тап-қан. Осы құндылық-тар-ды құр-меттеуге назар аудара-тын-дықтан, Еуропалық парламент Тәжікстанмен Серік-тес-тік және ынтымақтастық туралы келісімді қабылдаған жоқ.

Осы орайда, Еуропалық одақ өңірдегі әріптестерімен бірге адам құқығын ілгерілету жө-нін-де келіссөздер өткі-зе-ті-нін айта кеткен жөн. Осыған байла-нысты Еуропалық парламент депутаттары Еуропалық комис-сияны визаны жеңілдету туралы келісімдер жасауға дайындық барысында Орталық Азия мем-ле-кеттеріне қатысты мақ-сат-ты және жан-жақты рефор-ма-лық бағдарламалар әзірлеу бойынша консультацияларды жандандыруға шақырады.

Қорытынды

Еуропалық Одақтың Орталық Азияға қатысты стратегиясы ЕО-ның осы аймақтағы мүдделерін көрсететін бірқатар негізгі бағыттар мен басымдықтарды қамтиды. ЕО-ның Орталық Азияға қатысты стратегиясының бірнеше негізгі аспектілері:

Экономикалық байланыстарды дамыту: ЕО Орталық Азия мемлекеттерімен сауда-экономикалық қатынастарды, оның ішінде инвестицияларды ынталандыру, сауданы дамыту және өңірдің экономикалық өсуі мен дамуына жәрдемдесу жолымен нығайтуға ұмтылады.

Әлеуметтік-экономикалық реформаларды қолдау: ЕО Орталық Азия елдеріндегі адам құқықтары, құқықтық мемлекет, басқару және білім беру саласындағы реформаларды белсенді қолдайды.

Қауіпсіздік сын-қатерлеріне қарсы күрес: ЕО терроризм, экстремизм, есірткі саудасы және заңсыз көші-қон сияқты трансшекаралық қауіп-қатерлерге қарсы күрес саласында өңір елдерімен ынтымақтастықты қолдайды.

Өңірдегі интеграция мен ынтымақтастықты қолдау: ЕО көлік инфрақұрылымы, энергетика және сауда саласындағы бастамаларды қоса алғанда, Орталық Азиядағы өңірлік ынтымақтастықты нығайту жөніндегі бастамаларды белсенді қолдайды.

Тұрақты дамуды қолдау: ЕО Экология, климат, су ресурстарына қол жеткізу және басқа аспектілерді қоса алғанда, Орталық Азиядағы тұрақты дамуды қолдауға назар аударады.

Бұл бағыттар ЕО-ның өңірдегі мүдделерін ілгерілетуге және Орталық Азиядағы тұрақтылықты, қауіпсіздікті және өркендеуді нығайтуға ұмтылатын ЕО-ның Орталық Азияға қатысты стратегиясының негізгі құрамдас бөліктері болып табылады.

Әдебиет:

1. The EU and Central Asia: Strategy for a New Partnership // Council of the European Union. – Brussels, 2007, 31 May // [Electronic source] URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10113-2007-INIT/en/>
2. The European Union and Central Asia: the New Partnership in Action // June 2009 // URL: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/the_european_union_and_central_asia_the_new_partnership_in_action.pdf
3. Joint Communication to the European Parliament and the Council / The EU and Central Asia: New Opportunities for a Stronger Partnership. Brussels, 15.05.2019–09.06.2019 // [Electronic source] URL: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/joint_communication_-_the_eu_and_central_asia_-_new_opportunities_for_a_stronger_partnership.pdf
4. Еремина Н. Стратегия ЕС в Центральной Азии: прогноз на 2022 год // URL: <https://eurasia.expert/strategiya-es-v-tsentralnoy-azii-prognoz-na-2022/> [Electronic source]
5. Sonia Lucarelli and Lorenzo Fioramonti. The European Union's Foreign Policy in Comparative Perspective: Beyond the 'Actorness and Power' Debate" /2020. – p. 355-360.
6. Stephan Keukeleire and Tom Delreux. The Foreign Policy of the European Union 2010. – p. 35
6. Стратегия ЕС в Центральной Азии // [Electronic source] URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bischkek/16167.pdf>
7. Karen E. Smith, Michael E. Smith, and Ole Elgstrom European Union Foreign Policy in a Changing World /2016. – p. 60.
8. Stelios Stavridis and Daniela Irrera. The European Union's Roles in International Politics: Concepts and Analysis – 2015. – №3. – S. 25-26.
9. Mark Rhinard. EU Security Strategies: Extending the EU System of Security Governance – 2011. – №78. – S. 29.

10. Knud Erik Jørgensen, Katie Laatikainen, and Antje Wiener. The European Union and International Organizations – 2019. S. 129
11. Mario Telo. European Union Foreign Policy: From Effectiveness to Functionality – 2018. S. 98.
12. Licia Cianetti. The European Union's Normative Power in Central Asia: Promoting Values and Defending Interests – 2012. – №88. – S. 205-206.
13. Ole Elgström and Michael Smith. The European Union's Role in International Politics: Concepts and Analysis. – 2013. S. 6.
14. Mario Telo. The EU's Foreign Policy: What Kind of Power and Diplomatic Action? – 2017. – №1. – S. 2.
15. Sonia Lucarelli and Lorenzo Fioramonti. The European Union's Foreign Policy in a Comparative Perspective: Beyond the 'Actorness and Power' Debate. – 2020. – №9. – S. 6.
16. Hanna Ojanen. The European Union's Strategic Partnerships: Power, Norms and Security in International Politics. – 2021. – S. 255.

References:

1. The EU and Central Asia: Strategy for a New Partnership // Council of the European Union. – Brussels, 2007, 31 May // URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10113-2007-INIT/en/> [Electronic source]
2. The European Union and Central Asia: the New Partnership in Action // June 2009 // URL: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/the_european_union_and_central_asia_the_new_partnership_in_action.pdf [Electronic source]
3. Joint Communication to the European Parliament and the Council / The EU and Central Asia: New Opportunities for a Stronger Partnership. Brussels, 15.05.2019–09.06.2019 // [Electronic source] URL: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/joint_communication_-_the_eu_and_central_asia_-_new_opportunities_for_a_stronger_partnership.pdf
4. Eremina N. Strategija ES v Central'noj Azii: prognoz na 2022 god [EU Strategy in Central Asia: Forecast for 2022] // [Electronic source] URL: <https://eurasia.expert/strategiya-es-v-tsentralnoj-azii-prognoz-na-2022/>
5. Sonia Lucarelli and Lorenzo Fioramonti. The European Union's Foreign Policy in Comparative Perspective: Beyond the 'Actorness and Power' Debate" /2020. – p. 355-360.
6. Stephan Keukeleire and Tom Delreux. The Foreign Policy of the European Union 2010. – p. 35
6. Strategiya ES v Central'noj Azii // [Electronic source] URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bischkek/16167.pdf>
7. Karen E. Smith, Michael E. Smith, and Ole Elgstrom. European Union Foreign Policy in a Changing World /2016. – p. 60.
8. Stelios Stavridis and Daniela Irrera. The European Union's Roles in International Politics: Concepts and Analysis – 2015. – №3. – S. 25-26.
9. Mark Rhinard. EU Security Strategies: Extending the EU System of Security Governance – 2011. – №78. – S. 29.
10. Knud Erik Jørgensen, Katie Laatikainen, and Antje Wiener. The European Union and International Organizations – 2019. S. 129
11. Mario Telo. European Union Foreign Policy: From Effectiveness to Functionality – 2018. S. 98.
12. Licia Cianetti. The European Union's Normative Power in Central Asia: Promoting Values and Defending Interests – 2012. – №88. – S. 205-206.
13. Ole Elgström and Michael Smith. The European Union's Role in International Politics: Concepts and Analysis. – 2013. S. 6.

14. Mario Telo. The EU's Foreign Policy: What Kind of Power and Diplomatic Action? – 2017. – №1. – S. 2.

15. Sonia Lucarelli and Lorenzo Fioramonti. The European Union's Foreign Policy in a Comparative Perspective: Beyond the 'Actress and Power' Debate. – 2020. – №9. – S. 6.

16. Hanna Ojanen. The European Union's Strategic Partnerships: Power, Norms and Security in International Politics. – 2021. – S. 255.

Абжаппарова Б.Ж.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,

Нур-Султан, Казахстан

E-mail: hadisha_1960@mail.ru

СТРАТЕГИЯ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. Определение четких контуров европейской политики в отношении Центрально-азиатского региона, удовлетворяющих интересы как Евросоюза, так и стран региона, заняло достаточно длительное время, и все еще находится в стадии формирования единых подходов к осуществлению взаимовыгодного сотрудничества. Первые программные документы Европейского Союза по отношению к Центральной Азии, называемые стратегиями, в большей степени являлись лишь планами действий, направленными на поддержание своего политического и экономического присутствия в регионе. Тем временем, Центральной Азии всегда были заинтересованы в прагматичном взаимодействии с Евросоюзом на равноправной основе. В 2019 году Европейский Союз принял новую Стратегию по Центральной Азии, которая заменила предыдущий документ 2007 года. По мнению европейских политиков, она знаменует новый этап отношений между двумя регионами с усовершенствованными подходами к выстраиванию взаимодействия между ними. Целью статьи является анализ новых трендов в отношениях между Центральной Азией и Европейским Союзом с точки зрения обоих участников этого процесса и эволюции соответствующих программных документов ЕС. В статье рассматривается ход формирования и развития стратегии ЕС с помощью метода исторического изучения. Благодаря методу контент-анализа было изучено содержание стратегических документов ЕС по отношению к Центральной Азии. Делается вывод, что стратегия Европейского Союза по отношению к Центральной Азии включает в себя несколько ключевых социально-экономических аспектов и аспектов безопасности ряда ключевых областей и стратегий, отражающих интересы ЕС в этом регионе.

Ключевые слова: Европейский Союз, Центральная Азия, стратегия, сотрудничество, взаимосвязанность.

Abzhapparova B.Zh.

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

E-mail: hadisha_1960@mail.ru

STRATEGY OF THE EUROPEAN UNION IN CENTRAL ASIA

Abstract. Determination of clear contours of European policy for Central Asia, which could satisfy the interests of both the European Union and the countries of the region at the stage of forming common approaches to the implementation of mutually beneficial cooperation. The first program documents of the European Union in relation to Central Asia, called strategies, were to a greater extent only action plans aimed at maintaining its political and economic presence in the

region. Meanwhile, the Central Asian countries are always interested in pragmatic interaction with the European Union on equal basis. In 2019, the European Union adopted a new Strategy for Central Asia, which replaced the previous 2007 document. The purpose of the article is to analyze new trends in relations between Central Asia and the European Union from the point of view of both participants of this process and the evolution of the relevant EU policy documents. According to European politicians, it marks a new stage in relations between the two regions with improved approaches to building interaction between them. The article examines the course of formation and development of the EU strategy using the method of historical study. Thanks to the Content Analysis method, the content of EU strategic documents in relation to Central Asia was studied. It is concluded that the European Union's strategy towards Central Asia includes several key socio-economic and security aspects of a number of key areas and strategies that reflect the EU's interests in this region.

Key words: European Union, Central Asia, strategy, cooperation, connectivity.

Автор туралы мәлімет:

Әбжаппарова Бибіхадиаша, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Шығыстану кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Абджаппарова Бибихадиаша, профессор кафедры Востоковедения ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, доктор исторических наук, Нур-Султан, Казахстан.

Information about author:

Abdzhapparova Bibikhadisha, professor of the Department of Oriental Studies of the L.N. Gumilev ENU, Doctor of Historical Sciences, Nur-Sultan, Kazakhstan.

FTAMP 17.09.91

Құлбарақ С.О.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті. Тараз, Қазақстан

E-mail: samen.lbara@mail.ru

М.Х. ДУЛАТИДІҢ «ЖАҒАН НАМЕ» ДАСТАНЫ – ШЫҒЫСТЫҚ ӘДЕБИЕТ ҮЛГІСІНДЕГІ ЖӘДІГЕР

Аңдатпа. «Жаған-Наме» – Мұхаммед Хайдар Дулатидің дүниетанымы мен ұстанымын білдіреді. Шығарма жазушы-автордың бейнесін көрсетеді: дәуірде оны қандай күй толғандырады, нені аңсады, қандай қиындықтарды бастан өткерді, оның дүниеге, өмірге көзқарасы - барлық алғышарттардың жауабын шығармадан көруге болады. Шығармада автордың басынан өткерген оқиғалардың ізі де көрсетілген. Осыған орай, қазақ халқының даңқты перзенті Мырза Хайдардың «Жаған-Наме» поэтикалық шығармасының адамды ойшыл тұлға ретінде тану мен салыстырудағы маңызы ерекше. «Тарих-и Рашиди» еңбегі Қазақ хандығының құрылуы, алып жатқан мекені, тарихи жағдай, хан тұлғалары туралы нақты жазба қалдыруы – Қазақ мемлекеттілігінің тарихындағы баға жетпес құнды дерек болды. Бұл шығармада әдеби амал-тәсілдерді шебер пайдалануымен, тіл көркемдігімен әдеби дәстүрлі терең игергенін көреміз. Бұл жұмыстың мақсаты – «Джахан Наме» - М.Х. Дулати дастаны жасаған шығыс әдебиеті стиліндегі жәдігерді талдау, оның маңыздылығына, құрылымы мен ерекшеліктеріне, сондай-ақ Шығыс әдеби дәстүрлерінің мәтінді қалыптастыруға әсеріне баса назар аудару. Зерттеу мақсаты «Джахан Наме» көркемдік ерекшеліктерін талдау, оның негізгі мотивтерін, символикасы мен құрылымын анықтау. Шығыс әдеби дәстүрінің романның қалыптасуы мен дамуына әсерін зерттеу. Шығыс әдебиетінің мәдени мұрасы контекстіндегі бейнелер мен сюжеттік желілерді талдау. Зерттеу әдістемесі салыстырмалы талдауға, әдеби-сыни көзқарасқа, тарихи-мәдени контекстке және мәтінді талдау әдістеріне негізделген. Бұл жұмыс Шығыс әдеби дәстүрінің дамуына әсерін ескере отырып, М.Х. Дулатидің «Джахан дастанын негізгі кешенді зерттеу болып табылады. М.Х. Дулатидің «Джахан Наме» дастанын талдау Шығыс әдеби дәстүрінің қазіргі заманғы шығармаларға әсерін терең түсінуге және оның мәдени мұра үшін маңыздылығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: «Жаған-Наме», Қазақ хандығы, «Тарих-и Рашиди», қазақ эпосы, философ.

Кіріспе

ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен қолға алынған «Рухани жаңғыру» бағдарламасы тарихымыз бен мәдениетімізге, тарихи тұлғаларымызға тың көзқараспен қарауға, бұрын белгісіз болып келген жаңа дүниелердің ашылуына, зерттелуіне серпін берді.

Орта ғасырлық көрнекті тұлға, әйгілі тарихшы, қолбасшы Мұхаммед Хайдар Дулатиді, ең алдымен, білікті тарихшы ретінде білеміз. Оның «Тарих-и Рашиди» еңбегінде [1] Қазақ хандығының құрылуы, алып жатқан мекені, тарихи жағдай, хан тұлғалары туралы нақты жазба қалдыруы – Қазақ мемлекеттілігінің тарихындағы баға жетпес құнды дерек болды.

Дегенмен, оның екінші бір басты қыры – өз заманының дарынды ақыны, жазушысы, ойшылы болғанын да баса айтуымыз қажет. Мұхаммед Хайдардың негізгі еңбегі болып саналатын «Тарих-и Рашидиде» оның жазушылық қолтаңбасы айқын көрінеді. Ортағасырлық исламдық-түркілік әдеби дәстүрді берік сақтаған автор, қажетті тұста оқиғаны, табиғатты, ортаны суреттеуге, кейіпкерлерінің портреттерін беруге, психологиялық

мінездемелерге баруы, ара-арасында ойды поэзиялық көтеріңкі леппен түйіндеп отыруы, философиялық ой-толғамдарға кезек беруі шығармаға әдеби сипат берген.

Ал, М.Х. Дулатидің бізге жеткен екінші шығармасы «Жаһан наме» дастаны [2] – таза поэзиялық туынды. Бұл әдеби жәдігердің қазақ оқырмандарына жетуде шығыстанушы ғалым, академик Ә. Дербісәлі үлкен еңбек сіңірді, ежелгі түркі-шағатай тілінен Берлин нұсқасы бойынша жолма-жол аудармасын жасап, алғашқы терең, монографиялық зерттеу жүргізді.

Көркем шығарма – автор дүниетанымының, суреткерлік ұстанымының көрінісі. Белгілі жағдайда туындыдан жазушының өз тұлғасы – автор бейнесі көрінеді: заманында оны қандай жағдай мазалады, нені аңсады, қандай қиындықтарды басынан кешті, дүние, өмір туралы көзқарасы қандай болды – осының және өзге де жайлардың жауаптарын шығармадан аңғаруға болады. Яғни, шығарма белгілі бір идеясыз, өмір, заман, адамдар туралы өзіндік көзқарас-ұстанымсыз жазылмайды. Туындыда, сондай-ақ, автордың басынан кешкен оқиғалар іздерінің көрініс беруі де заңдылық. Сондықтан да, қазақ халқының даңқты перзенті Мұхаммед Хайдар Дулатидің адамдық, ойшылдық тұлғасын тану мен таразылауда «Жаһан наме» дастанының маңызы ерекше деп білеміз.

Екіншіден, қандай көркем шығарма болмасын, әдебиеттің көркемдік талап үддесінен, биігінен шығуы тиісті. Бұл ретте автордың дарыны мен жазушылық шеберлігі, туындының орындалу деңгейі аңғарылады. Міне, осы ыңғай тұрғысынан таразылағанда, М.Х. Дулати «Жаһан наме» дастанында өзіне дейінгі әдеби дәстүрді терең игерген және көркем шығармаға тән барлық көркемдік компоненттерді орнымен пайдалана білген дарынды ақын болды деуге толық негіз бар.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Шығарма кіріспеден, негізгі бөлімнен, эпилогтан тұрады. Кіріспеде мұсылмандық әдеби дәстүрге сай Жаратушыны жырға қосып, Мұхаммед (с.а.ғ.с.) пайғамбарымыз бен оның төрт серігіне (Әбу Бәкір, Омар, Осман, Әлі) сыпаттама беріледі. Мырза Мұхаммед Хайдардың Аллаға сенімі – қасаң қағида емес, оның өмір туралы, адам өмірінің бейопалығы, өткіншілігі туралы көзқарасымен тығыз ұштасып келеді.

Болар адам ұлында һәм осы хал,
Біресе – кемел, біресе зауал.

Зауал болмаса [шексіз] байлық болар еді,
Жаһан адаммен толар еді.

Опасыз ғой бұл дүние, ей дос!
Опа болған болса, қане, ол мейірім [2, с. 49], -

дейді толғанып. Ой толғаудағы «кемел» және «зауал» ұғымдарының мағынасы кең. М.Х. Дулати балалық шағынан бастап өмірдің ауыртпалығын көп тартты. Екі жасқа толар-толмаста анасы қайтыс болса, әкесі Мұхаммед Хұсейін Мұхаммед Шайбани кісілерінің қолынан қырық жасында өлтіріледі. Жетім қалған Мырза Хайдар қиын күндерді басынан кешіреді. Бірнеше жыл Кабулде бөлесі Бабырдың қолында тұрып, одан соң Жүніс ханның немересі – Әбу Саид ханның қолына барады. Талай қиыншылық сәтте достан айырылып, туған өлкесінен жырақ кетті. Мұның барлығы оның жан дүниесіне терең ізін салып өткен-ді. Сондықтан да, автордың дүниенің жалғандығы, бүгінгі жақсы өмірдің ертең қайғыға ұласуы жөніндегі философиялық ой-толғамдары өз өмірінің тәжірибесінен алынды.

Мұндай ой-толғам сабақтастығы М.Х. Дулатиге дейінгі және одан кейінгі шығыстық-мұсылмандық әдебиет үлгілерінде молынан ұшырасады. XII ғасырдағы түркі әдебиетінің көрнекті өкілі Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» шығармасында: «Өмір тәтті, бүгін қолың жеткенде, Удай ащы, ертең тастап кеткенде» десе, адам өмірінің бейопалығы мен Хақты сүю мотиві Қожа Ахмет Йассауи хикметтерінде жалғасын тапты. Бұл үрдіс қазақ әдебиетінің халық ақындарының шығармаларында да, ұлы Абайда да кездеседі.

Дастанның кіріспе бөлімі сондай тарихи-өмірбаяндық сипатпен өрістетіледі. Бұл жөнінде Ә. Дербісәлі: «Ал 35-бәйіттен бастап «Тарих-и Рашидидің» «екінші дәптерінде» тәптіштей жазған өмірбаянын мұнда қысқаша өлеңмен жырлауға көшеді» [3, 8 б.] дейді. Әндіжан аймағында тұрған кездері, мұнда Әбу Бәкірдің шапқыншылық жорық жасағанын суреттеп, оның халыққа жасаған зұлымдық әрекеттеріне Саид ханның әділеттілігі мен парасаттылығын қарсы қояды.

Кіріспенің соңғы бөлігінде дастанның жазылу тарихынан, не себепті көңілі қайғыланып, қолына қалам алғаны жөнінде ой толғайды.

Аттандым әмірімен Алланың,
Шығып жолға пәрменімен патшаның.

Бір жетім бұдан жиырма жыл [бұрын],
Болып еді тағы бір [рет] сол жақта, -

дейді. Әрине, бұл автордың өзі. Бұл туралы Ә. Дербісәлі: «Қала-и зафарда Мырза Мұхаммед Хайдар жас кезінде шайбандықтардан қашып, Кабулдегі бөлесі Бабырға бара жатқанда (1508-1509) жылға жуық тұрған-ды. Сөйткен, өзіне пана болған қамалға ол енді, міне, тағдыр жазмышымен жиырма жылдан соң оралып отыр. Өзін қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай мәпелеген мейірімді бөлесі Мырза Хан, бірақ, бұл кезде тірілер санатында жоқ еді. Сондай-ақ, ол мұнда танысып, табысқан, бірге болған, бірге жүрген достарынан да ешкімді кездестіре алмайды. Сондықтан да, өткен күндерді ол қайғыра да мұндана еске алады» [3, с. 11], – дейді.

Бәрін де таныдым жүріп сол кезде,
Бәрі де көзіме көрінді аян.

Сол бақ, дала және үйлер баршасы,
Тұр орнында бәрі өзгеріссіз.

Кезінде ол жамағатпен бір боп едім,
Сол жай, үйлерге шын дос едім.

Бірінің де ізін көрмедім сол кезде,
Қараңғы тартты көзіме жаһан.

Құлазып көңілім, ойым да тым зарлы,
Қатты жыладым егіліп ұзақ, -

деп жазады ақын. Жаратушыға, хазіреті Мұхаммед (с.а.ғ.с.) пайғамбарымызға, оның сахабаларына арнаған мадақ жырында да автор дүниенің жалғандығын «кемел» мен «зауал» ұғымы арқылы алға тартатын. Сол ой-толғамның жалғасы қуаныш пен қайғының, жақсылық пен жамандықтың қатар жүруі мұнда да өз көрінісін береді.

Кіріспе соңында шығармашылық психологиясы суреттеледі:

Олардан ажырағандықтан зарлымын,
Таңсәрі болды, әлі ояумын.

Мұң мен ойдан әбіржүлімін,
Көзімнен ұшып ұйқы мазасызбын.

Опасыз дүние айналымына сеніп,
Етуге болмайды екен жаһаннан үміт.

Автордың қолға қалам алуы – үлкен ой толқынысының нәтижесі. Аз ғұмырында көпті көрді. Талай жерді шарлады, тау мен су асты. Талай қан майданда шайқасқа түсті, жеңістің де, жеңілістің де дәмін татты. Жақын достар, қамқоршы адамдар тапты, олардан тағдырдың жазуымен айырылып та жатты. Осының бәрі жинақталып келгенде, ішкі толқыныс ойды образбен сыртқа шығарудың, көркем бейнелеудің қажеттілігін туғызды. 1529 жылдың желтоқсанынан 1530 жылдың көктеміне дейін Саид хан мен Мырза Мұхаммед Хайдардың Қала-и Зафарды қоршап тұруы дастанның бастап жазылуына мүмкіндік берді.

Дастанның негізгі бөлімі «Жаһан наме» дастанының құрылымы деп аталып, «Тақтың әңгімесі», «Фируз шаһтың әңгімесі», «Үлкен бокалдың әңгімесі», «Фируз шаһтың әңгімесі», «Білте шамның әңгімесі», «Фируз шаһтың әңгімесі» деген тараулардан тұрады.

Шығарманың негізгі тақырыбы – сүйіспеншілік, махаббат. Дегенмен, біздің пайымдауымызша, мұндағы сүйіспеншілік жайы мейлінше кең ұғым. Әке мен бала, ана мен бала арасындағы, туған жерге деген ыстық ықылас, достар арасындағы қимас сезім, адал достық жырлануымен қатар, басты кейіпкерлер Фируз шаһ пен Назбой сұлу арасындағы жалынды махаббаттың хикаялары, қиындықтарды жеңіп шығуы баяндалады.

Талқылау

Өнер туындысына қойылатын басты талаптың бірі – әсерлілік. Шығарма оқиғасының қызықты дамып, оқырманын еліктіріп, үйіріп отыруы тиіс. Автор бұл ыңғайда шеберлік танытады. Негізгі бөлімдегі шығарманың сюжеттік дамуы шығыстық аңыз желілеріне құрылған. Әйткенмен, оқиғаның өрістеуі мен сюжеттік байланыстардан, авторлық ой түйіндеулерден түркілік дүниетаным көрінеді.

Дастан оқиғасы Шаһсауар патшаны суреттеумен басталады. «Бағындырған еді жеті ықылым елді, Қазынасында дүниенің байлығы» деп суреттейді. Бірақ, оның жасы екі жүзге жетсе де, бір перзентке зар еді. Мазар және мазараттарға зиярат етіп, Құдайдан бала тілейді. Ақыры, зар тілегі қабыл болып, Алланың қайырымымен оған перзент береді. Оның атын Фируз шаһ қояды. Ғалым Ә. Дербісәлі шығармадағы бұл желіні автордың өз өмірімен байланыстыра қарастырады: «Жаһан намедегі» Шаһсауар патшаның құдайдан бала тілеп ел кезіп кететін жері мырза Мұхаммед Хайдардың өміріне ұқсас. Поэманың осы деталін ол өз өмірбаянынан алған. «Тарих-и Рашидиде» ұлы ғалым: «...бұл жаманнемеге дейін менің ата-анамның төрт қызы бар екен. Олар содан әулие-әнбиелер мазаратына зиярат етіп, ұлы Жаратушыдан ұл беруді сұрап жалбарынады. Ұзақ мінажат пен жалбарыныштан соң өмірге мына жаманнеме келіпті. Сол себепті де ата-анамның маған деген сүйіспеншілігі шексіз еді» [4] деп жазады. Ғалым Ә. Дербісәлінің ғылыми тұжырымын толық қуаттаймыз. Туынды желісінде автордың өз өмірінің сабағын пайдалануы – шығармашылық заңдылығы.

Сонымен қатар, «бір перзентке зар болу» мотиві қазақ эпосының барлық шығармаларында дерлік кездеседі [5]. Көптеген жырларда кейіпкерлердің (әке-шешесінің) психологиялық жай-күйін, арман-мұратын тереңнен суреттеп, дүние есігін ашар ендігі

қаһарманның тегін жан еместігін білдіретін шығарманың басқы, негізгі бөлігі саналса, Майкөт ақын жырлаған «Ер Нәрік» жыры түгелімен «бір перзентке зар болу» мотивіне құрылған.

Фируз шаһ түсінде перінің қызын көріп, ғашық болады. «Ерекшеленіп отыр екен бір перизат, Жүзі ай, көзі шолпан, бойы шамшат». Мұндай желі шығыстық сюжеттегі қисса-дастандарда («Бозжігіт», т.б. жырлар) [6] көп кездескенмен, қазақтың байырғы әдебиет үлгілеріне тән емес. Оның себебі, перінің қызы (жын-сайтан, мыстан кемпір т.б.) қазақ ұғымында жағымсыз бейне, қастандық, зұлымдық иесі болып суреттеледі. Бұл, біздіңше, қазақ халқының өзіндік дүниетаным ерекшелігін аңғартады. Бұған мысалға ең көне ауыз әдебиеті үлгісіне жататын «Ер Төстік» ертегісіндегі перінің қызы Бекторыны айтуға болады. Бекторы – ертегіде Ер Төстіктің басында кездесетін әр алуан қиындықтардың бас себепшісі, қаскөй болып көрінген.

Алайда, ес-түссіз ғашық болған перінің қызы Назбой сұлумен Фируз шаһтың жолығысу мүмкіндігі туады. Әрине, шығарманың бұл бөліміне ертегілік, қиял-ғажайыптық сипат тән. Аңшылықта қоршауды бұзып-жарып қашып шыққан киіктің соңынан жалғыз қуған Фируз шаһ перілер мекеніне жетіп, Назбой сұлумен кездеседі. Шығармада қандай да бір іс-әрекеттің өзіндік дәлелі болуы қажет. Мұны әдебиеттану ғылымында мотивировка дейді, дастанда ғашықтардың бір-бірімен кездесуінің сюжеттік дәлелі киік болып көрінген. Мұндай үлгі халық шығармашылығында молынан кездеседі. «Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісіндегі көп қыздың арасынан Күнікейді табуға жәрдемі тиетін құмырсқа, сондай-ақ, «Мұңлық-Зарлық» қиссасында [6] әкесі Шаншар хан мен Зарлық кездесуіне себепші болатын киік, тағы басқа.

Дастанда көңіл аударарлық жай – перінің қызы Назбой сұлудың шартынан туындайтын тастың, үлкен бокалдың, білте шамның әңгімелері мен оларға қатысты Фируз шаһтың баяндайтын аңыздық әңгімелері. Бұл әңгімелер, біріншіден, шығарма оқиғасының қызықтылығын, әсерлілігін күшейтсе, екіншіден, мұнда өмір, тіршілік, адамдардың қарым-қатынасы туралы философиялық ойлар түйінделеді, үшіншіден, шығарманың басты идеяларының бірі – Жаратушының мейірім-шапағаты түссе, соның жолы болып, бақыты ашылатындығы түйінделеді, төртіншіден, Фируз шаһ пен Назбой сұлудың образы толығымен, тереңдей түседі. Жалпы, М.Х. Дулати көркем әдебиеттің шартын терең түсініп, шығарманың сюжеттік дамуы мен композициясын шебер құра білген.

Зерттеу нәтижесі

Әдебиет зерттеушісі С. Қосан Фируз шаһ атынан баяндалатын аңыздық желілердің З. Нахшабидің «Тотынама» кітабынан алынып, шығармашылықпен пайдаланылғанын жақсы аңғарған [7]. Аңыздық желілерде қатысушы кейіпкерлердің іс-әрекеттері тепе-тең келіп жатады. Сонда кімнің пайдасына шешілуі керек? Шарт бойынша іс-әрекеттің шешімін қол тигізбей оянып кеткен Назбой сұлу айтуы қажет.

Фируз шаһтың алғашқы әңгімесіндегі төрт достың ішінде тап-таза боп таһарат етіп келіп, екі ракат намазын оқып, көзінің жасын селдей ағызып, Жаратқанға жалбарынып, тілек тілеген молда-ғалымның жолы болады. Назбой сұлу да соны растайды. Аңыздық желідегі мұндай көркемдік шешімнен мұсылмандық дүниетаным, сенімнің көрінісі байқалады. Автор оны кейіпкер болмысымен көркем жеткізген.

Қамқорлық қылып Жаратқан мейірімді,
Рұхсат беріп еді тілегіне сол сәт.

Алланың сақилық бұлтынан бір самал есіп,
Тауып ол мүсіннің мұрны хош иіс.

Кіріп жан, түшкіріп жүріп кетті,
Таң атып, шығып күн, жарқырады жаһан, -

деп суреттейді М.Х. Дулати. Жаратқанға шын пейіліңмен құлшылық етіп, жалбарынсаң, соның жолында әрекет жасасаң, мейірім, шапағаты мол Жаратқан Алла да сені мейірім-шапағатына бөлейді деген идея айтылады.

Қорытынды

Қорыта келе, автор шығыстық желідегі аңыздарды дастанда шығармашылықпен пайдаланған. Оны өз тарапынан өмірде бастан кешкен, куә болған жайлармен тереңдетеді. Бұл жөнінде ғалым Ә. Дербісәлі: «Дастанға ежелгі үнді ертегісін негіз ете отырып, оған қандай жанама оқиғалар қосуы керек? Шығарманың айтар ойының түп қазығы неде деген мәселелерге жауап іздеп шарқ ұрды. Ақырында поэмаға өзі куәсі болған, немесе естіген әңгімелерін де тарихи дерек ретінде кіргізуді ұйғарды. Мысалы, «үшінші шарттағы» білте шам әңгімесінен кейін Фируз шаһ баяндаған «екі дос жайлы хикаяға» автордың өз әкесі мен Ташкенттің билеушісі Махмұт хан арасындағы достық негіз болған сияқты. Ол жайлы автор: «...әкем Мұхаммед Хүсейін мен ханның достығының беріктігі сонша, олар дайымы бір үйде, бір бөлмеде тұрды – хан үйінің оң жақ бөлігі әкеме берілген-ді. Үй шаруасында да әкем ханға таптырмас серік болды. Ханға не әкелсе, соның бәрін әкеме де әкелетін. Егер хан атпен жолға шықса, онда біреуі ханға, екіншісін әкеме деп ат әкелетін. Егер хан жаңа көйлек кесе, дәл сондай көйлекті әкеме де әкелетін. Сөйтіп, хан Қаракөз бегімге үйленгенге дейін қайсы бір іс болмасын екеуінің арасы ажыраған емес... Әкеме хан өзінің үйленуіне байланысты гаремге кетуге тура келетінін, ал әкемнің құжырада жалғы қадып қоятынын, мұның өзі достыққа жатпайтынын айтып ғафу өтінетін» [1], – деп жазады.

Фируз шаһ әңгімесінде екі дос қарақшыларға тап болып, солардың қолынан қаза тапса, Махмұт хан мен Мұхаммед Хүсейін де Шаһибек хан жендеттерінің қолынан жазықсыз мерт болады. Ақын дастан оқиғасына сөйтіп тек Саид хан ғана емес, сондай-ақ, өз отбасына қатысты осындай деректерді де пайдаланған», - дейді.

Тұтастай алғанда, «Жаһан наме» дастаны – Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің әйгілі тарихшы, өз заманының қайраткері, әскери қолбасшы ғана емес, үлкен ақын, шығармашылық адам болғанын да көрсететін туынды. Автор шығарманы тек махаббат, сүйіспеншілік жайымен шектеп қоймай, өз заманының тарихи шындығын, басынан өткерген жайларды кейіпкерлер тағдыры арқылы суреттейді. Әдеби амал-тәсілдерді шебер пайдалануымен, тіл көркемдігімен әдеби дәстүрлі терең игергенін көреміз.

Әдебиет:

1. Дулати М.Х. Тарих-и-Рашиди: әдеби-мемуарлық шығарма / Ауд. Мұхтар Қазыбек, Әбсаттар Нұралиев. – Алматы: «Мирас» баспасы, 2015. – 768 б.
2. Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати (Аяз). Жаһан наме (Дастан) / Құрастырған Әбсаттар қажы Дербісәлі. – Алматы: «Білім» баспасы, 2006. – 432 б.
3. Дербісәлі Ә. Жақсыдан қалған жәдігер. Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати (Аяз). Жаһан наме (Дастан) / Құрастырған Әбсаттар қажы Дербісәлі. – Алматы: «Білім» баспасы, 2006. – 432 б.
4. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. Введение, перевод с персидского А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, и Л.М. Епифановой. Изд. «Фан», АН РУз. Ташкент, 1996; – Алматы: «Санат», 1999 (екінші басылымы).
5. Ақсаут. Батырлар жыры. Екі томдық. I том. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1977. – 367 б.

6. Ғашық-наме. Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары. Құраст. Ү. Субханбердина. – Алматы: «Жазушы», 1976. – 472 б.

7. Дулатитану белестері: Ғылыми жинақ / Құраст. С.Құлбарак. – Тараз: «Тараз университеті» баспасы, 2018. – 320 б.

References:

1. Dulati M.H. Tarih-i-Rashidi: әдеби-memuarlyq shygarma [Dulati M.H. Tarikh-i-Rashidi: a literary-memoir work] / Aud. Muhtar Qazybek, Әbsattar Nuraliev. – Алматы: «Miras» baspasy, 2015. – 768 b. (in Kaz)
2. Myrza Muhammed Hajdar Dulati (Ayaz). Zhahan name (Dastan) [Mirza Muhammad Haidar Dulati (Ayaz). The World (Epic)] / Qurastyrgan Әbsattar qazhy Derbisәli. – Алматы: «Bilim» baspasy, 2006. – 432 b. (in Kaz).
3. Derbisәli Ә. Zhaqsydan qalghan zhәdiger. Myrza Muhammed Hajdar Dulati (Ayaz). Zhahan name (Dastan) [Derbisali A. A good relic. Mirza Muhammad Haidar Dulati (Ayaz). The World (Epic)] / Qurastyrgan Әbsattar qazhy Derbisәli. – Алматы: «Bilim» baspasy, 2006. – 432 b. (in Kaz).
4. Mirza Muhammad Hajdar. Tarih-i Rashidi. Vvedenie, perevod s persidskogo A. Urunbaeva, R.P. Dzhililovoj, i L.M. Epifanovoj. [Muhammad Haydar. Tarikh-i Rashidi. Introduction, translation from Persian by A. Urunbaeva, R.P. Dzhililova, and L.M. Epifanova.] Izd. «Fan», AN RUz. Tashkent, 1996; – Алматы: «Sanat», 1999 (ekinshi basylymy). (in Russ).
5. Aqsaut. Batyrlar zhyry. Eki tomdyk. I tom. [Aksaut. Batyrlar zhyry. Eki tomdyk. I volume.] – Алматы: «Zhazushy» baspasy, 1977. – 367 b. (in Kaz)
6. Gashyq-name. Shygys hikayalarynyn zhelisine qurylghan qazaq dastandary. Qurast. Ү. Subhanberdina [A love letter. Kazakh epics created in the network of Eastern stories. Made up of Ү. Subhanberdina]. – Алматы: «Zhazushy», 1976. – 472 b. (in Kaz)
7. Dulatitanu belesteri: Gylymi zhinaq [Milestones of philology: Scientific collection] / Qurast. S.Qulbaraq. – Тараз: «Тараз университети» баспасы, 2018. – 320 b. (in Kaz)

Кулбарак С.О.

Таразский региональный университет им.М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан
E-mail: samen.lbara@mail.ru

САГА М.Х. ДУЛАТИ «ДЖАХАН НАМЕ» – РЕЛИКВИЯ В СТИЛЕ ВОСТОЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. «Джахан-Наме» – представляет мировоззрение и принципы Мухаммада Хайдара Дулати. В произведение отображается образ писателя-автора: какое состояние волнует его в эпоху, чего он жаждет, какие трудности испытал, его отношение к миру и к жизни – ответы на все предпосылки можно увидеть в произведении. В работе также показаны следы событий, которые пережил автор. В связи с чем поэтическое произведение «Джахан-Наме» славного сына казахского народа Мирзы Хайдара имеет особое значение в познании и сопоставлении человека, как мыслящей личности. Труд «Тарих-и Рашиди» явился бесценным документом в истории казахской государственности, оставившим четкую запись о создании Казахского ханства, его местоположении, историческом положении и ханских личностях. В этом произведении мы видим, что он овладел литературными традициями, умело используя литературные методы и художественный язык. Целью данной работы является анализ «Джахан Наме»- реликвии в стиле восточной литературы, созданной Сагой М.Х. Дулати, с акцентом на ее значимость, структуру и особенности, а также на влияние восточных литературных традиций на формирование текста. Задача исследования проанализировать художественные особенности "Джахан Наме", выявив его основные мотивы, символику и структуру. Исследовать влияние восточной литературной традиции на

формирование и развитие романа. Проанализировать образы и сюжетные линии в контексте культурного наследия восточной литературы. Методология исследования основана на сравнительном анализе, литературно-критическом подходе, историко-культурном контексте и методах анализа текста. Данная работа представляет собой первое комплексное исследование "Джахан Наме" Саги М.Х. Дулати с учетом его влияния на развитие восточной литературной традиции. Анализ "Джахан Наме" Саги М.Х. Дулати позволяет углубленно понять влияние восточной литературной традиции на современные произведения и сделать выводы о его значимости для культурного наследия.

Ключевые слова: «Джахан-Наме», Казахское ханство, «Тарих-и Рашиди», казахский эпос, философ.

Kulbarak S.O.

M.Kh. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

E-mail: samen.lbara@mail.ru

SAGA M.H. DULATI «JAHAN NAME» – A RELIC IN THE STYLE OF EASTERN LITERATURE

Abstract. «Djakhan-namme» represents Muhammad Haidar Dulati's worldview and principles of painting. In a well-known case, the work displays the image of the writer-author: what state worries him in the era, what he craves what difficulties he experienced, what attitude to the world, life-the answers of this and other premises can be seen in the work. The work also shows traces of events that the author experienced. Therefore, the poetic work «Djakhan-namme» of the glorious son of the Kazakh people, Mirza Haidar, is of particular importance in the knowledge and comparison of the human, thinking personality. The work “Tarikh-i Rashidi” was an invaluable document in the history of Kazakh statehood, leaving a clear record of the creation of the Kazakh Khanate, its location, historical position and khan personalities. In this work we see that he mastered literary traditions, skillfully using literary methods and artistic language. The purpose of this work is to analyze "Jahan Nameh", a relic in the style of Oriental literature created by the Saga of M.H. Dulati, with an emphasis on its significance, structure and features, as well as the influence of Eastern literary traditions on the formation of the text. The task of the study is to analyze the artistic features of "Jahan Nameh", revealing its main motives, symbolism and structure. To explore the influence of the Eastern literary tradition on the formation and development of the novel. To analyze images and storylines in the context of the cultural heritage of Oriental literature. The research methodology is based on comparative analysis, literary-critical approach, historical and cultural context and methods of text analysis. This work is the first comprehensive study of the "Jahan Nameh" Saga by M.H. Dulati, taking into account its influence on the development of the Eastern literary tradition. The analysis of the "Jahan Nameh" Saga by M.H. Dulati allows us to understand in depth the influence of the Eastern literary tradition on modern works and draw conclusions about its significance for cultural heritage.

Key words: «Djakhan-namme», Kazakh Khanate, “Tarikh-i Rashidi”, Kazakh epic, philosopher.

Автор туралы мәлімет:

Құлбарак Сәмен Оразғалиұлы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Филология және журналистика кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы, Тараз, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Кулбарак Самен Оразгалиулы, доктор филологических наук, профессор кафедры Филологии и журналистики, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

Information about autor:

Kulbarak Samen Orazgaliuly, Doctor of Philology, Professor of the Department of Philology and Journalism, M.H. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan.

FTAMP 16.01.09

Әбиденқызы А.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
E-mail: ainurbai-67@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТЫЙЫМ СӨЗДЕР: СИПАТЫ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Тыйым сөздер әлемдегі барлық тілдерге тән ортақ құбылыс және ол қай тілде болмасын тіршіліктің барлық саласына қатысты айтылады. Сондықтан оны тек тілдік құбылыс ретінде немесе тек қана мәдени құбылыс ретінде ғана қарастыру жеткіліксіз. Тіл білімі ғылымында осы секілді табу мен эвфемизмдерді зерттеуді этнографиялық лексика, этнолингвистика салалары қарастырады. Әлемдегі кез-келген халықтың мәдениетін салыстыра қарайтын болсақ, өзара айырмашылықтарымен бірге, өзіндік ұқсастықтарын да аңғаруға болады. Осы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды айқын аңғарған адам мәдениетаралық қарым-қатынас барысында орынды сөздерді жетік қолдана алады. Бұл мақалада лингвомәдениеттанудың ғылыми көзқарасы тұрғысынан қытай және қазақ тілдеріндегі табулардың салыстырмалылығы зерттеліп, тыйым сөздердің қолданылуындағы ортақ ерекшеліктері мен ұқсастықтары қарастырылады және оларға талдау жасалатын болады. Зерттеудің әдіснамалық құралдары ретінде институционалдық және салыстырмалы зерттеу әдісі, формализация, абстракция әдістері, сондай-ақ жеке ғылыми әдістер қолданылды.

Кілт сөздер: қазақ тілі, қытай тілі, табу, эвфемизмдер, әдет-ғұрып, этнолингвистика.

Кіріспе

Тыйым сөздер (табу) – әлем халықтарының дерлік бәрінің тілдерінде ежелден өмір сүріп келе жатқан бір түрлі мәдени құбылыс ретінде адамдардың өзара тілдесуін, пікір алысуы мен әлеуметтік қарым-қатынасын реттеп отырады. Ал қазақ және қытай халықтары мәдениетіндегі алшақтық аталған халықтар тілдеріндегі тыйым сөздердің де айырмашылығына негіз болғаны белгілі. Сондықтан, біздің алдымыздан қытай тілін меңгеріп шыққан жас маман, тілді жақсы сөйлеп, түсініп тұрғанымен, көп жағдайда, екі халықтағы дәстүр-салттардың, әлеуметтік әдет-ғұрыптардың ұқсамауына байланысты, өзара пікірлесу барысында, қоғамдық ортада, өзара хат-хабар алысуда, көп жағдайда айтуға болмайтын сөздерді айтып қалып, хат-хабарда бей-берекет қолданылмайтын сөздерді емін-еркін жазып жіберіп, ылғи да қарсы жақтың өкпе-ренішін туғызып жатады. Бұл арадағы «айтуға болмайтын сөз», «бей-берекет қолданылмайтын сөз» деп отырғанымыз – біз сөз еткелі отырған тыйым сөздер. Мәдениет аралық қарым-қатынас (跨文化交际- cross-cultural communication) – қазіргі заманғы қарым-қатынастың аса маңызды құрамдас бөлігі. Демек, тілдегі тыйым сөздер құбылысын жақсы меңгеру – мәдениетаралық қарым-қатынасқа тіпті кең өріс ашып береді (Лич, 2001: 20). Ал Қытай тілі мен қазақ тіліндегі тыйым сөздер күнделікті қарапайым тіршіліктен бастап, қоғамдық өмірдің барлық саласын қамтып жатқандықтан, екі тілдегі тыйым сөздерді дұрыс қолдану – екі халық өкілдері арасындағы өзара пікірлесу мен барыс-келісте ерекше маңызды рөл атқарады. Сондықтан, Қазақстандағы қытай тілі мұғалімдері, біздер, қытай тілін оқып жүрген студенттерге иероглифтердің жазылу, оқылу тәртібін, тілдің грамматикалық заңдылықтарын үйретіп, олардың сөздік қорының көбеюіне көмектесумен бірге, қажет кезінде қытай тіліндегі тыйым сөздердің қолданылуына да тиісінше мән беріп отырғанымыз жөн деп ойлаймын.

Жалпы тіл дегеніміз – ұлт мәдениетінің алтын қамбасы, сондай-ақ өзі де мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болып есептеледі (Абасилов, 2016: 17). Қытай тілі мен қазақ тіліндегі тыйым сөздердің қолданылу ерекшелігіне назар аударатын болсақ, көптеген айырмашылықтармен бірге, өзара ұқсастықтардың да бар екеніне куә боламыз. Осы айырмашылықтар мен өзара ұқсастықтарды дұрыс аңғарып, дұрыс бір жақты ету – тілді үйрену мен қолдануда көптеген жеңілдіктерге жол ашады. Өйткені тыйым сөздер – тілдің ішіндегі ерекше «тіл» болғандықтан, ол мейлі нақты қарым-қатынаста болсын немесе оқыту үдерісінде болсын, өзінің өзектілігін еш қашан жоғалтпайды (Реформатский, 1998: 197). Әсіресе, қытай-қазақ халықтарының діни-мәдени айырмашылығы өте үлкен, тарихи-мәдени кешірімсіз (біреуі ежелден көшпелі, енді біреуі ежелден отырықшы) де алыс жатқандықтан, олардың тіліндегі тыйым сөздердің «тыйым салу ауқымы» да сәйкес келе бермейді. Яғни, ұқсас бір зат (немесе құбылыс) екі халықтың тілінде екі бөлек мағынаға (тыйымға ұшырайтын немесе ұшырамайтын) ие болуы мүмкін (Зеленин, 1980: 57). Сондықтан да мәдениеттанушылар, көп жағдайда, бір ұлттың тілін сол ұлт мәдениетінің айнасы деп жатады. Әрине, кез келген тілдегі «тыйым сөздерге» зер салатын болсақ, бұл тұжырымның өте орынды айтылғандығына екіленбей бас изеуге тура келеді.

Бүгінгідей ғылым мен техника ұшқан құстай самғап бара жатқан заманда, экономика мен мәдениетіміз жаһанданумен бетпе-бет келіп отырған кезде, мәдениет аралық қарым-қатынас қабілетімізді қалай көтереміз? деген сұрақ сәт сайын алдымыздан шығады. Өйткені мәдениет аралық қарым-қатынас қабілетімізді көтеру – бүгінгі қазақ елінің әлеуметтік және халықаралық қарым-қатынасындағы аса өзекті ғана емес, күрмеуі күрделі мәселенің бірі екені жасырын емес. Әсіресе, қазақ елі өз тәуелсіздігін жариялап, әлемдік қауымдастықтың бір мүшесі ретінде, дүниежүзі елдерімен тікелей, қоян-қолтық араласа бастағаннан бері, біздің мойнымызға тек өзімізді өзгелерге таныту міндеті ғана емес, сонымен бірге өзге елдерді тану міндеті де жүктелді. Сондықтан қытай тіліндегі тыйым сөздерді жақсы меңгеру, қытай-қазақ тілдеріндегі тыйым сөздердің айырмашылығы мен ұқсастықтарын жан-жақты бағамдау – екі халық ортасындағы мәдениет аралық қарым-қатынасқа жан бітіреді, оны жаңа бір сапалық белеске көтереді деп сенімді түрде айта аламыз.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің әдіснамалық құралдарына формализация әдісі, абстракция сонымен қатар жеке ғылыми әдістер сияқты жалпы философиялық әдістер кіреді және де институционалдық және салыстырмалы зерттеу әдісі қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Тыйым сөздер әлемдегі барлық тілдерге тән ортақ құбылыс. Сондай-ақ, ол қай тілде болмасын тіршіліктің барлық саласына қатысты айтылады. Сондықтан оны тек тілдік құбылыс ретінде немесе тек қана мәдени құбылыс ретінде ғана қарастыру жеткіліксіз. Бұл туралы түркі тілдес халықтардың тілдеріндегі тыйымдар туралы ішкерлей зерттеп жүрген көрнекті түрколог-ғалым, профессор Ә. Ахметов өзінің әйгілі «Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер» деп аталатын зерттеуінде: «Табу мен эвфемизмдер – кез-келген халықтың тілінен орын алған ауқымы кең этнографиялық лексика. Сондықтан да оларды этнография мен лингвистиканың шектес аймағын зерттейтін этнолингвистика ғылымының объектісіне жатқызған жөн» (Ахметов, 2009: 140),- деген болатын. Өйткені этнолингвистика – тілді оның мәдениетке қатысы тұрғысынан зерттейтін әрі лингвистикалық, этномәдени және этнопсихологиялық факторлардың біте қайнаса келіп, тілдің қызметі мен дамуына тигізетін әсерін зерттейтін тіл білімінің бір саласы.

«Тыйым сөздер» халықарада «taboo» (табу) деп аталады. Бұл атауды ең алғаш ғылыми айналымға енгізген ағылшын жиһангезі Джеймс Кук (James Cook) деген адам. Ол 1777

жылы Тынық мұхиттың оңтүстігіндегі Тонга топ аралынан таңқаларлық бір құбылысты байқайды. Яғни, ондағы жергілікті халық өкілдері Дж. Кукке «кейбір сөздерді қолдануға болмайды», «кейбір сөздерді белгілі бір адамдар ішінара жағдайда ғана қолдана алады» деп түсіндіреді (Bowe, 2007: 64). Бұндай салт-дәстүрлерінің атын олар «табу» деп атайтындығын айтады. «Табу» - Тонга топ аралындағы жергілікті халықтың тілінде «Құдай» және «жұғысуға болмайды» деген мағыналарды білдіретін сөз. Содан бастап «табу» сөзі Батыс елдерінің этнография, социология, лингвистика, мәдениеттану, теология т.б. ғылым салаларына ресми түрде енгізілді. Дегенмен, бұл құбылыс Батыс елдерінің тілдерінде бұған дейін де бар болатын. Ал осы саланы зерттейтін Қытай ғалымдарының қатарында Кан Цзялун, Пэн Цзэнань, Ван Вэньчжун секілді лингвист мамандарды атап өтуімізге болады. Талдау барысында аталған ғалымдардың еңбектеріндегі табу сөздер туралы негізгі тезистері қарастырылып, талданатын болады.

Талқылау

1. Тыйым сөздер туралы қысқаша түсінік

Жалпы табу мен эвфемизмдердің әуел бастағы пайда болу себептеріне келетін болсақ, ғылым мен мәдениет мүлде дамымаған, адамзат баласы өркениеттің ең төменгі сатысында өмір сүріп жатқан замандарда, адам табиғат дүниесіндегі тылсым күштер мен құбылыстардың алдында ырықсыз күйде өмір сүріп қана қалмастан, олардың сыры мен күдіретін түсінуге қауқарсыз болды. Осылайша, алғашқы адамдарда сол тылсым күштер мен құбылыстарға деген бір түрлі құрмет пен қорқыныш сезімі пайда болды да, олардың атын тікелей атамайтын, оларға бей-берекет жұғыспайтын әдет қалыптасты. Міне бұл «табудың» пайда болуының ең алғашқы әлеуметтік, психологиялық негізі еді (Болғанбаев, 2003: 7.). Сонымен бірге, кейіндеп адамзат қоғамында сөздің магиясына сену пайда болған кезде, табу мен эвфемизм одан сайын жандана, түрлене түсті. Сөз магиясына сену дәурендеп тұрған шақта, психологиялық фактор тіпті де маңызды рөл ойнады. Мәселен, теңіз және өзен жағалап өмір сүрген қытайлар «翻» (төңкеру, аудару, аударылу деген мағыналарды білдіреді) сөзін тіке айтуға қорқады және өзгелердің айтуына да тыйым салады. Осының салдары болу керек, Шаньдуң өлкесінің Чаңдао аралында тұратын қытай балықшылары «翻过来» (ауна, аунат) деген сөзді «划过来» (есіп немесе жүзіп келу) деп, ал Гуандуң балықшылары «翻过来» деген сөзді «顺过来» (сәтіммен келу) деп, Чаңдао аралында тұратын қытай балықшылары «帆布» (желкен) дегенді «篷布» (брезент) деп, ал Сучжоу жұмысшылары «抹布» (шүберек) деп «тергеп» айтады. Өйткені «аударылу» деген мағынаны білдіретін «翻» сөзін айтса, қайықпен балық аулап суда жүргенде қайық аударылып қалады деп қорқады. Ал «желкен» деген мағынаны білдіретін «帆布» сөзіндегі «帆» иероглифі «аударылу» дегенді білдіретін «翻» иероглифімен үндес болғандықтан, оны да тура айтуға тыйым салынған (Кан Цзялун 2003: 97).

Қысқасын айтқанда, жер бетіндегі қай халықтардың мәдениетін салыстыра, салғастыра қарайтын болсақ та, өзара айырмашылықтармен бірге, өзіндік ұқсастықтарды да аңғаруға болады. Ал осы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды айқын аңғарған адам былайғы жерде, мәдениет аралық қарым-қатынас барысында нені айтуға болатынын, нені айтуға болмайтынын жақсы білетін болады, сөйтіп «табудағы» ортақтықтан қарым-қатынастағы ортақтыққа қол жеткізеді (Enright, 1985: 49). Ал айырмашылық арқылы өзге мәдениеттің ерекшелігін ұғынып, қарым-қатынаста қателесуден сақтанатын болады.

Қытай және қазақ тілдеріндегі тыйым сөздердің қолданылуындағы ортақ ерекшеліктер негізінен кейбір заттар мен құбылыстардың аттары, діни, психологиялық және физиологиялық ұғымдарды салыстырудан байқалады.

2. Қытай және қазақ тілдеріндегі тыйым сөздердің қолданылуындағы ортақ ерекшеліктер

Жалпы прагматика – тілдердегі сөздердің қолданысын зерттейтін ғылым. Ол сөйлеуші мен тыңдаушы тұрғысынан адамдардың пікірлесу-сөйлесу қарекетінің сан алуан әлеуметтік жағдайлардың теңгерімінде болатындығына назар аударады, белгілі бір ортадағы белгілі бір сөздердің қолданылуын зерделейді, контекстің сөздердегі ұғымға беретін әсеріне ерекше ден қояды, сол арқылы прагматикалық заңдылықтарды ашады (Enright, 2005: 102). Оның үстіне прагматика негізінен адамдардың тілдесу-сөйлесу қарекетінің этикалық нормаларына мойынсұнады. Мәселен, атау-шақыру сөздері де барлық тілдердегі ежелден қалыптасқан өзіндік шақыру жүйесі мен қағидаларын басшылыққа алады. Қазақ және қытай тілдерінде, адамдар бір-біріне кездескенде негізінен қарсы жақтың аты-жөнін айтады. Сәлемдесуде де өзара, алмакезек амандасатын қағиданы ұстанады.

Әлемдегі өзге де тілдер секілді, қытай тілінде де тыйым сөздердің өзіне тән ұзақ тарихы ғана емес, өзіндік мол қоры да бар (Қалиолла, 2017: 170). Сөз болып отырған екі тілдегі тыйым сөздерді бейнелеу тұрғысынан салыстырғанда мынадай ортақтықтарды байқауға болады:

1. Өлім, ауру-сырқауға байланысты тыйым сөздер: Қытайлар ежелден бері «опат болу, өлу, жерлеу, жеңілу, быт-шыт болу» деген секілді жаман іс-әрекеттердің атын айтуды мүлде ұнатпайды. Әсіресе, жаңа жылды қарсы алу сәтінде, келін түсіріп, қыз ұзатқанда, үй салып жатқанда немесе жолаушы жүргенде, қандай да бір жарыстарға қатысқанда т.б. өте бір маңызды, қуанышты сәттерде жоғарыдағы секілді «жаман сөздердің» кімнің болса да ауызынан шығып кетпеуінен барынша сақтанады. Есесіне сондай жақсылықтардың тұсында қақпаға, есік-терезеге «шаттық, ізгілік, сәттілік, байлық» деген секілді сөздерді жазып, іліп қояды. Бұл сөздер аталған жақсылықтарды шақырады деп сенеді. Қытай халқының бұл жағындағы тыйымдары болсын, ырым-салттары болсын қазақ халқының тыйымдарымен, ырым-салттарымен өте ұқсас екендігін аңғару қиын емес. Мәселен, қазақ халқы да «өлім, ауру, мола...» т.б. деген секілді «жаман сөздердің» барынша ауыздан шықпауына көңіл бөледі. Олардың орнына «қайтыс болу, денсаулығы болыңқырамау, қорым...» деген эвфемизмдерді қолданады. Сөйтіп, «жақсы сөз жарым ырыс» деп, ылғи да жақсы сөз айтуға тырысады.

2. Адамның дене мүшесіне қатысты тыйымдар: Жалпы адам баласының дене бітімі (мүгедектерді есепке алмағанда) бір-бірінен еш айырмашылығы жоқ бола тұра, дене мүшелеріне байланысты тыйымдар барлық халықта бар. Соның ішінде қазақ және қытай халықтары да адамның кеуде, бөксе тұсының аттарын, сондай-ақ жыныс мүшелерінің, диссимилация мүшелерінің аттарын және олардың қызметін ашық, нақтап айтпай, оны эвфемизмдер арқылы білдіреді. Мәселен, 乳房, 排泄器官, 生殖器官, 妇科病... деген эвфемизмдер жоғарыдағыдай «анайы» естілетін дене мүшелерінің орнына қолданылады. Дегенмен қытай тілінің бұл саладағы тыйым талаптары қазақ тіліндегідей соншалықты қатаң сақталмайды. Қазақ тілінде барынша айналып өтуге тырысатын «放屁, 吃喝拉撒睡...» деген сөздерді қытайлар кәдімгі мәдени ортада да, ер-әйел аралас отырған бас қосуларда да аса қымсынбай-ақ айта береді.

3. Тәңірдің, құдайдың, өзге де әулие-әнбиелердің қасиетті ата-бабалардың атына қатысты тыйымдар: Мейлі баяғының адамдары арасында болсын немесе қазіргі адамдардың ішінде болсын құдайға, аруаққа, қасиет-киеге аз ба, көп пе, бәрі бір иланатындар жоқ емес. Тарихта қытайларда діни сенім-нанымның түрі өте көп болғандықтан, солардан қалған тыйым сөздер де аз емес. Ең әуелі қытайлар құдайды, құдірет-киелерді, әулие-әнбиелер рухын ренжітуге тыйым салады. Сондықтан олар өздері сенетін құдайлары мен құрмет тұтатын құдірет-киелерін сөз жүзінде болса да елемей, құрметтемей отыра алмайды. Қытайлар отбасын, бала-шағаларының бақытты өмірі мен амандығын «есік пірі» (门神),

«байлық пірі»(财神), «су пірі» (水神) қатарлы құдіретті перілер қорғайды деп сенеді. Осыған байланысты олар аталған перілердің суретін сатып әкеліп үйлерінің аулалары мен қабырғаларына, будханалардың аулалары мен қабырғаларына жапсырып қояды. Алайда суреттерді сатып әкелгенімен, «сатып әкелдік» деп айтпайды әрі өзгелердің де олай айтуына тыйым салады. Яғни «сатып әкелдік» десе, пірлер шамданады да, оларды қорғамай, жарылқамай қоюы мүмкін. Сондықтан «сатып әкелдік» (买来了) деген сөздің орнына, міндетті түрде «шақырып әкелдік» (请来了) деген сөзді қолданады. Бұл да қазақ халқының әулие-әнбиелердің басына барып мал сойып, құрбан шалғанда, тасаттық бергенде, кісі өлгенде молдаларға қатым-құран ақысы үшін беретін азды-көпті ақшасын «молданың еңбек ақысы» демей, «құдай жолына» немесе «Құран» жолына дейтінін еске түсіреді. Сондай-ақ қазақ халқында ежелден төрт түлік малдың пірі болады деген ұғым бар, яғни қой атасы – Шопан ата, түйе атасы – Ойсыл қара, жылқы атасы – Қамбар ата, сиыр атасы – Зеңгі баба. Егер осы төрт түліктің әлде біреуіне індет келсе немесе әлде біреуі дұрыс өсіп-өніп құтаймаса, сол түліктің піріне жалбарынады. Тіпті ерте кезде қазақ халқында, әсіресе қазақ байларында «жылқы, сиыр, қой, түйе» деп, ол түліктердің атын тікелей атауға тыйым салған. Яғни олардың атын «Қамбар ата тұқымынан бес үйір бар», «Зеңгі баба тұқымы құтаймай жүр», «Ойсыл қара тұқымын өсірсем бе деп жүрмін»... деген секілді эвфемизмдермен атайтын (Қайдар, 1985: 20). Тура осыған ұқсас жағдай тарихта қытай халқында да болған, бірақ олардікі біздегідей төрт түлік мал емес, тышқан, кірпі, ақ тышқан, түлкі, жылан қатарлы хайуанаттар еді. Ол замандарда бұлардың атын атауға қатаң тыйым салынған. Бұл жағдай әсіресе ежелгі қытайдағы театр труппаларының жұмысын бағалаудағы басты шарт болып есептелді. Егер театр артистерінен кімде-кім осы хайуанаттардың атын атап қойса қатаң жазаға тартылатын. Сондықтан қалыптасқан үрдіс бойынша олардың аттарын «灰八爷», «白五爷», «黄大爷», «大仙爷», «柳七爷» деген эвфемизмдермен ауыстырып айтатын (Пэн Цзэнань, 1998: 107). Бұдан өзге, бұрынғы өткен замандарда солтүстік-шығыс қытайдың Чаңбайшань тауы өңірін мекендейтін қытайлықтарда жолбарысқа құдай ретінде табыну дәстүрі болған. Ондағы жергілікті халықтың түсінігінде жолбарыс орман патшасы. Ол адамдарды жыртқыш аңдардан қорғайды, сөйтіп адам баласына бақытты өмір сыйлайды деген түсінік болған. Соған байланысты олар жолбарыстың атын баттыйтып айтуға тыйым салған. Осыдан барып «жолбарыс» деген сөздің орнына «тау серісі», «тау перісі» деген эвфемизмдер пайда болды.

4. Адамды янаттауға қатысты тыйымдар: Адамзат өз тарихында алғашқы қауымдық қоғамнан бастап, кейінгі құлдық, феодалдық қоғамдардан өтіп, дами келе, өркениетті қоғамға аяқ басқаннан бастап, өндірістік және әлеуметтік қатынас барысында бір-бірін янаттамауды, бір-біріне тіл тигізбеуді, бір-бірінің намысына тиетін сөз айтпауды, мәдениеттисөйлеуді, сыпайы пікірлесуді талап ете бастады. Өйткені янат сөздер басқалардың (әсіресе тыңдаушы объектінің) ашу-ызасын келтіреді, намысын қоздырады, сөйтіп тараптардың өзара қақтығысына мұрындық болады. Бұндай янат сөздер қай халықта болмасын, көп жағдайда сүйкімсіз немесе жабайы хайуанаттардың атымен (ит, қаншық, сиыр, шошқа, доңыз, есек т.с.с.) байланысты айтылады. Бұндай сөздерді естіген адамның бей-жай қалуы екіталай. Сондықтан болу керек, бір кездерде Англия Парламенті депутаттардың жиналыс залында айтуға болмайтын сөздердің тізімдігін жасап, сол тізімге енген сөздерді Парламент отырысында қолданған депутатқа қатаң шара қолданатын заң қабылдаған болатын. Ондай сөздердің бастылары «cheeky, liar, prevaricating, fascist...» деген секілді янат сөздер еді (Ван Вэньчжун, 2007: 125). Қытайда заңмен тыйым салмағанмен, янат сөздерді айтуға әлеуметтік тыйым жоқ емес. Мысалы, 他妈的(шешенді...), 该死的(өле қалғыр), 砍头的(басың кесілгір), 挨炮的(оқ тигірі) деген қарғыстарға тыйым салынған. Сонымен бірге тыйым салынғанына қарамастан, солтүстік Қытай өңірінен мынадай янат

сөздерді мәдениеті төмен, тәрбиесі нашар адамдардың бір-біріне бей-берекет, қалай болса солай айтып жүргенін естіген шетелдіктер оларды әшейін қолдана беруге болатын сөздер екен деп қалуы ғажап емес. Мысалы, 混蛋, 懒蛋, 笨蛋, 捣蛋, 捣蛋鬼, 王八蛋 деген сөздер қоғамдық ортада болсын немесе адамдардың бір-біріне, өзара болсын айтуға тыйым салынғанымен, қарапайым еңбек адамдары арасында, мәдениеті мен сауаты төмен адамдардың ішінде теңтұстар, құрбы-құрдастар, жақын достар бір-біріне айта береді. Бұндай жағдай біздің қазақ халқында да бар. Мәселен, мәдениетті, тәрбиелі ортада айтуға тыйым салынған боқтық сөздерді былайғы қарапайым адамдар шетінен сыдыртып айта береді. Мәселен, «шешенді..., әкеңнің аузын..., қызыңды..., оңбаған, салдақы, албасты, ит неме, бұзық, жер жастанғыр, өле қалғыр, сұмырай, суайт, алдамкөс ...» т.с.с. бәдік сөздерді олар бір-біріне айтқанда, маңайындағы елдің де еститінін ескермейді. Егер қытайдың да жоғарыдағыдай тыйым салынған янат, бәдік сөздерін сол елге барғанда қолданып қалсаңыз, бәлендей бірдеңе бүлініп кетпеуі де мүмкін, алайда әрісі туған халқыңыздың ар-намысы мен өркениетіне, берісі өзіңіздің тәрбиеніз бен мәдениетіңізге нұқсан келтіріп алуыңыз бек мүмкін.

3. Қытай және қазақ тілдеріндегі тыйым сөздердің қолданылуындағы өзгешеліктер

Қазақ және қытай халықтарының діни сенім-нанымы, дәстүрлі мәдениеті тым алыс (көшпелі және отырықшы) жатқандықтан, олардың дүниетанымы мен эстетикалық талғамының ұқсамауы заңды да. Бұл айырмашылық өз кезегінде мәдениет аралық қарым-қатынастағы азды-көпті болса да өзіндік түсініспеушілікке алып келмей қоймайды. Ондай түсініспеушілікті болғызбау үшін, екі халықтың тіліндегі тыйым сөздердің ерекшеліктеріне, әсіресе өзгешелігіне көбірек назар аударуға тура келеді.

1. Бізде кейбір ашық, баттыйтып айтылмайтын, тек сол ойды өзгеше бір эвфемизмдер арқылы білдіретін сөздер қытайларда тыйым сөзге жатпайды. Мәселен, қазақ халқы өзінің және біреудің баласын «не деген семіз...», «керемет сұлу екен», «сұмдық зерек екен...», «кішкентай болып алып, өзі не деген бәле...» т.б. деп мақтау айтпайды. Оның орнына «томпақ екен немесе толықтау екен...», «әдемі бала екен...», «ақылды екен...», «сергек екен...» деген секілді эвфемизмдерді қолданады. Ал қытайлар болса, «那么胖», «太漂亮了», «很聪明», «这小子, 那么厉害» ... деп айта береді. Бұның себебі екі халықтағы сөз магиясына деген сенімнің ұқсамайтындығынан. Яғни біз қатты мақтаса, тым таң қалса «тіл, көз» тиеді деп ырымдайтын болсақ, қытайларда бұндай ұғым болмауы мүмкін, болған күннің өзінде, басқа жағдайда кездесуі мүмкін.

2. Сан-цифрға қатысты тыйымдар. Қазақ халқында қасиетті сандар деген ұғым бар, мәселен, 7, 9, 12, 40 деген секілді. Ал бірақ «жаман сан» жоқ. Ішінара тақ сандардан гөрі жұп сандарды қадірлеу байқалғанымен, оның өзі мүлде тыйым салынған сандар емес. Ал қытай халқы ежелден бері «4» деген цифрдан барынша қашып, мүлде аулақ жүруді қалайды. Тіпті қазіргі салынып жатқан кейбір таңдаулы, жайлы үйлерде «№4» немесе «№44» пәтер жоқ. Ал жалпы ондай үйлердегі пәтерлер қымбат болғанымен, төртінші қабаттың бағасы барынша арзан болады. Ұялы телефон нөмірінде де, машина нөмірінде де «4» деген цифр араласқан болса, оларға қатысты компаниялар тарапынан түрлі жеңілдіктер жасалады. Ілгеріректе «4» жасқа толған балаларын да «4 жаста» демей, «5-ке таяп қалды» деп айту дәстүрі болған. Ал той-томалақ, үлкен қуаныш үстінде, жаңа жылды қарсы алу кешінде «төрт» деген сөз мүлде айтылмайды. Бұның себебі қытай тіліндегі «төрт» (四) деген сөздің «өлім» дегенді білдіретін «死» деген сөзбен үндестігінде жатыр. Есесіне қытайлар «8» деген цифрды өте қастерлейді. Құрамында «8» саны бар нөмірлер (пәтер, телефон, машина нөмірлері) біршама қымбат бағаға саудаланады (Чжан Гунгуй, 1996: 268). Оның себебі Оңтүстік қытай диалектісінде сөйлейтіндер «8» санын (八) «ba» деп емес, «fa» деп дыбыстайды. Бұлай дыбыстау «баю»

деген ұғымды білдіретін «发» иероглифінің дыбысталуымен (fa) ұқсас. Демек, қытайлардың ұғымында күнде-күнде, сағат сайын байлықты шақыратын осы сөз айтыла берсе, ол күндердің күнінде сөзсіз мол байлық алып келеді деп сенеді.

Зерттеу нәтижелері

Қытай және қазақ тілдеріндегі тыйым сөздергі, егер жінтіктеп ішкерілей зерттейтін болсақ, ол әрине үлкен бір монографиялық еңбекке жүк болары даусыз. Ол әрине, болашақтың еншісіндегі шаруа.

Қорытынды

Қысқасы, тыйым сөздерді зерттеу барысында, біз кез-келген тілдегі осынау «табу» дейтін құбылыстың жалпы бұрынды-соңды адамдардың тілдік қарым-қатынасында ерекше маңызды рөл атқаратындығын айқын аңғарамыз. Себебі табу сол халықтың тіліне ғана емес, тіпті мәдениетінің барлық саласына тамырын терең жіберген этнолингвистикалық құбылыс. Өйткені оның өн бойында сол халықтың ұзына тарих бойындағы әлеуметтік, мәдени, діни, психологиялық факторлары жинақталған. Сондықтан қытай және қазақ халқының тілдеріндегі табулардан шамалы ұқсастықтармен қоса, жоғарыдағыдай көрнекті айырмашылықтардың болуы заңды да. Осы тұрғыдан келгенде, қытай-қазақ тілдеріндегі тыйым сөздерді салғастыра зерттеу – лингвистикалық зерттеулер мен лингвомәдени саланың дамуына кең өріс ашып берумен бірге, қытай тіліндегі сөздерді дұрыс қолданып, мәдениет аралық қарым-қатынасты ақаусыз жандандыруға, сондай-ақ қытай тілін оқыту үдерісінің сапасын арттыруға да игі ықпал етеді.

Әдебиет:

1. Абасилов А., 2016. Әлеуметтік лингвистика сөздігі. – Алматы: «Асыл кітап». – 168 б.
2. Ахметов Ә., 2009. Түркі өркениеті // Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Арыс. – 334 б.
3. Болғанбаев Ә., Қалиев Ғ., 2003. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы. – 120 б.
4. Bowe, H., Martin, K., 2007. Communication across Cultures. Mutual Understanding in a Global World. – Cambridge University Press. – 194 p.
5. Ван Вэньчжун, 2007. Адамзат өркениетінің дамуы. Нанкин: Әдебиет және Өнер Баспасы. – 204 бет. (қытай тілінде) (王文仲. 人类文明的发展. 南京: 文艺出版社. – 204页).
6. Enright D.J., 1985. Fair of Speech: The Uses of Euphemism. – Oxford Univ. Press. – 225 p.
7. Enright D.J., 2005. In Other Words. The Meanings and Memoirs of Euphemisms. – Michael O'Mara Books Ltd., London. – 160 p.
8. Зеленин Д.К., 1980. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии // Сборник Музея антропологии и этнографии. Т. VIII. – Л. – С. 56-57.
9. Кан Цзялун, 2003. Тіл өнері. Пекин: «Хайху» Баспасы. – 302 бет. (қытай тілінде) (康家龙. 语言的艺术. 北京: 海湖出版社. – 302页).
10. Қайдар Ә., 1985. Этнолингвистика // Білім және еңбек. – №10. – 18-22 бб.
11. Қалиолла А., Анипина А.К., 2017. Қазақ мәдениетіндегі «табу» сөздер туралы // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. №2 (81). – 167-171 бб.
12. Лич Э., 2001. Культура и коммуникация: Логика взаимосвязи символов. К использованию структурного анализа в социальной антропологии. – М.: Восточная литература. – 142 с.

13. Пэн Цзэнань, 1998. Прагматикалық риторикалық мәдениет. Шанхай: Сюэлин Баспасы. – 154 бет. (қытай тілінде) (彭增安. 语用修辞文化. 上海:学林出版社. – 154页.)
14. Реформатский А.А., 1998. Табу и эвфемизмы // Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Аспект Пресс. – 536 с.
15. Чжан Гунгуй, 1996. Қытай эвфемизмдерінің сөздігі. Бейжің: Тіл және мәдениет университетінің баспасы. – 303 бет. (қытай тілінде) (张拱贵. 汉语委婉语词典. 北京语言文化大学出版社. – 303页.)

References:

1. Abasilov A., 2016. Áleýmettik lingvísika sózdigi [Dictionary of social linguistics]. – Almaty: “Asyl kitap”. -168 b. [in Kazakh]
2. Ahmetov Á., 2009. Túrki órkeneti // Túrki tilderindegi tabý men evfemizmder [Turkic civilization // taboo and euphemisms in Turkic languages]. – Almaty: Arys. – 334 b. [in Kazakh]
3. Bolǵanbaev Á., Qaliev Ğ., 2003. Qazirgi qazaq tili leksikologiasy men frazeologiasy [Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language]. – Almaty. – 120 b. [in Kazakh]
4. Bowe, H., Martin, K., 2007. Communication across Cultures. Mutual Understanding in a Global World. – Cambridge University Press. – 194 p.
5. Wang Wenzhong, 2007. The development of human civilization. Nanjing: literature and art publishing house. – 204 pages. (王文仲. 人类文明的发展. 南京: 文艺出版社. – 204页) [in Chinese]
6. Enright D.J., 1985. Fair of Speech: The Uses of Euphemism. – Oxford Univ. Press. – 225 p.
7. Enright D.J., 2005. In Other Words. The Meanings and Memoirs of Euphemisms. – Michael O’Mara Books Ltd., London. – 160 p.
8. Zelenin D.K., 1930. Tabu slov u narodov Vostochnoy Evropy i Severnoy Azii // Sbornik Muzeiya antropologii i etnografii [Taboo of words among the peoples of Eastern Europe and Northern Asia // Collection of the Museum of Anthropology and Ethnography]. T. VIII. – L. – S. 56-57. [in Russian]
9. Kang Jialong, 2003. The Art of language. Beijing: Publishing House “Haihu”. – 302 pages. (康家龙. 语言的艺术. 北京: 海湖出版社. – 302页.) [in Chinese]
10. Qaidar Á., 1985. Etnolingvístika // Bilim jáne eńbek [Ethnolinguistics // education and labor]. – №10. –18-22 bb. [in Kazakh]
11. Qaliolla A., Anırpina A.K., 2017. Qazaq mádenietindegi “tabý” sózder týraly [About the words «taboo» in Kazakh culture] // Qazúy habarshysy. Shyǵystaný seriasy. №2 (81). – 167-171 bb. [in Kazakh]
12. Lich E., 2001. Kúltýra ı komýnikasiya: Logika vzaimosvázı simvolov. K ispolzovaniý strýktýrnogo analiza v sosialnoi antropologii [Culture and communication: The logic of the interrelation of symbols. Towards the use of structural analysis in social anthropology]. – M.: Vostochnaya literatúra. – 142 s. [in Russian]
13. Peng Zengan, 1998. Pragmatic rhetorical culture. Shanghai: Xuelin Publishing House. – 154 pages. (彭增安. 语用修辞文化. 上海:学林出版社. – 154页.) [in Chinese]
14. Reformatskiı A.A., 1998. Tabý ı evfemizmy [Taboos and euphemisms] // Reformatskiı A.A. Vvedenie v iazykovedenie. – M.: Aspekt Pres. – 536 s. [in Russian]
15. Zhang Gonggui, 1996. Dictionary of Chinese euphemisms. Beijing: University Press of language and culture. – 303 pages. (张拱贵. 汉语委婉语词典. 北京语言文化大学出版社. – 303页.) [in Chinese]

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
E-mail: ainurbai-67@mail.ru*

PROHIBITED WORDS IN KAZAKH AND CHINESE LANGUAGES: CHARACTERISTICS AND APPLICATION FEATURES

Abstract. Prohibited words are a common phenomenon inherent in all languages of the world, and it applies to all areas of life, regardless of language. Therefore, it is not enough to consider it only as a linguistic phenomenon or exclusively as a cultural phenomenon. The study of such taboos (prohibitions) and euphemisms in the science of linguistics is considered in the fields of ethnographic vocabulary, ethnolinguistics. If we compare the culture of any nation in the world, then along with the mutual differences, we can notice a peculiar similarity. A person who is clearly aware of these differences and similarities can perfectly use appropriate words in intercultural communication. This article will examine the relativity of taboos in the Chinese and Kazakh languages from the scientific point of view of linguoculturology, and will also consider common features and similarities in the use of forbidden words. The methodological basis of the research was the institutional comparative research method, methods of formalization, abstraction, as well as individual scientific methods.

Key words: Kazakh language, Chinese, taboo, euphemisms, custom, ethnolinguistics.

Абиденқызы А.

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан.
E-mail: ainurbai-67@mail.ru*

ЗАПРЕТНЫЕ СЛОВА НА КАЗАХСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ: ХАРАКТЕРИСТИКА И ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ

Аннотация. Запретные слова – обычное явление, присущее всем языкам мира, и оно относится ко всем областям жизни, независимо от языка. Поэтому недостаточно рассматривать его только как языковое явление или исключительно как культурное явление. Изучение подобных табу (запреты) и эвфемизмов в науке языкознания рассматривается в областях этнографической лексики, этнолингвистики. Если сравнивать культуру любого народа в мире, то вместе с взаимными различиями можно заметить и своеобразное сходство. Человек, который четко осознает эти различия и сходства, может в совершенстве использовать подходящие слова в межкультурном общении. В данной статье будет изучена относительность табу в китайском и казахском языках с научной точки зрения лингвокультурологии, а также будут рассмотрены общие черты и сходства в употреблении запрещенных слов. В качестве методологических основы исследования использовались институционально-сравнительный метод исследования, методы формализации, абстракции, а также отдельные научные методы.

Ключевые слова: казахский язык, китайский язык, табу, эвфемизмы, обычай, этнолингвистика.

Автор туралы мәлімет:

Әбиденқызы Айнұр, PhD, Қытай филологиясы кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Абиденкызы Айнур, PhD, доцент кафедры китайской филологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Information about autor:

Abidenkyzy Ainur, PhD, associate professor of the Department of Chinese philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Редакцияның мекен-жайы: 050100,
Қазақстан Республикасы, Алматық., Шевченко көшесі, 28
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты «Қазақстан
шығыстануы» журналының редакциясы
Сайтқа сілтеме: <https://journal.shygystanu.kz/index.php/main>
Тел: 8 (727) 261 16 01. E-mail: kazvostok.jurnal@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму
министрлігінде 2021 жылдың 16 тамызында тіркелген,
куәлік № KZ54VPY00039118
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда,
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.